

Osmanlı Devleti'nde 'Guano' İhracı Meselesi

The Issue of 'Guano' Issuance in the Ottoman State

Seda TAN*

Öz: Guano, martı, pelikan, sümsük kuşu ve karabatak gibi deniz kuşlarının kurumuş dışkılarına verilen isimdir. Peru'nun Chincha adaları başta olmak üzere Güney Amerika'nın batı sahilleri açıklarındaki adalar, guanonun dünya üzerinde en bol bulunduğu coğrafyayı oluşturmaktadır. 1840'lı yıllardan itibaren gübre olarak etkin bir şekilde kullanılmaya başlamasıyla birlikte Kuzey Amerika ve Avrupa'nın sanayileşen şehirlerinde buna yönelik büyük bir talep patlaması oluşmuştur. Guano, XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı topraklarında da ticari bir meta haline gelmiştir. Ünlü Fransız araştırmacı Vital Cuinet, toprağın verimliliğini artırıcı bir dış unsur olarak guanoyu Anadolu'da tanıtan ilk kişidir. 1870'te elde edilen 25 yıllık guano imtiyazı, guano ticareti hakkında Osmanlı hükümeti nezdindeki ilk girişim olarak görünmektedir. Söz konusu imtiyazı diğer imtiyaz talepleri izlemiş ve guano XX. yüzyılın ilk çeyreği tamamlanana kadar Osmanlı coğrafyasının en vaatkar yatırım metallerinden birisi haline gelmiştir. Ele alınan çalışma, guano hakkındaki ticaret imtiyazlarını ve fenomenin Osmanlı topraklarındaki tarihsel macerasını konu edinmektedir. Arşiv vesikaları ile ilgili yerli ve yabancı literatür, çalışmanın ana kaynaklarıdır.

Anahtar sözcükler: Guano, Kuş Gübresi, İmtiyaz

Abstract: Guano is the name given to the dried feces of sea birds such as seagulls, pelicans, snots and cormorants. The islands off the west coast of South America, especially the Chincha islands of Peru constitute the geography where the guano is the most abundant in the world. As the guano began to be used effectively as fertilizer from 1840s onwards, a huge demand burst for guano occurred in the industrialized cities of North America and Europe. Guano became a commercial commodity in the Ottoman territories since the late 19th century. Famous French researcher Vital Cuinet is the first person to introduce guano in Anatolia as an external element that increases soil fertility. The 25-year guano concession obtained in 1870 appears to be the first attempt in the Ottoman government on guano trade. The concession in question followed other concession requests and guano has become one of the most promising investment commodities of the Ottoman geography before the first quarter of the 20th century ended. The study deals with trade concessions about guano and the historical adventure of the phenomenon in the Ottoman territories. Archive documents and related domestic-foreign literature are the main sources of the study.

Keywords: Guano, Bird Manure, Concession

"Huano bir aziz değildir elbet, ancak muhakkak ki mucizeler yaratmaya kadirdir".

Peru atasözü

* Dr Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Antalya. sedatan@akdeniz.edu.tr.
<https://orcid.org/0000-0002-3622-1038>.

Guano patlaması 19. yüzyıl ekonomik tarihi içinde olağanüstü bir fenomen olarak gösterilir (Vizcarra 2009, 358). Buna konu olan guano ekstratı; martı, pelikan, sümsük kuşu ve karabatak gibi deniz kuşlarının dışkılarıyla morsk, fok vb. deniz hayvanlarının muhtelif kalıntılarından meydana gelen doğal bir artıktır ve tarımsal gübre olarak kullanılır. Guanoya gübre olarak değerini veren, içeriğindeki azot, fosfat ve az miktardaki potastır. Özellikle de azot oranının yüksekliği guanonun kalitesinde belirleyici etken olmuştur. İçerdiği bu üç temel bileşen sayesinde çiftlik gübresine en yakın doğal artığı meydana getiren guano, dünya üzerinde Kuzey Amerika, Batı Hint Adaları, Avustralya, Asya ve Afrika kıtaları ve Pasifik'teki bazı adalar (Malden, Baker vb.) başta olmak üzere farklı coğrafyalarda ve farklı değerdeki kaynakta (rezervde) bulunmaktadır. Ancak guanonun hem miktar hem de kalite yönünden en zengin rezervini –önemli bir kısmı günümüzde çoktan tükenmiş olan- Peru ve Şili kıyılarındaki yataklar oluşturmuştur (Aikman 2008, 297-301). Zira, buranın tropikal güneşi altında kuruyan guano yığınları, yağmur neredeyse hiç yağmadığından nemin çözücü etkisinden uzak kalmışlar ve kompozisyonları bu sayede yüzyıllar boyunca hemen hiçbir değişime uğramadan kalmıştır (Aikman 2008, 302). Yoğun biçimde ihracatı başlamadan önce burada tarih öncesi dönemden itibaren birikmiş onlarca metrelik guano tepelerinin olduğu bilinmektedir.

Guano, İnkalar ve onların İspanyol haleflerince asırlar önce kullanılmış olsa da, modern dünyaya Prusyalı kaşif ve doğa bilimcisi olan A. von Humboldt tarafından 1800'lü yılların başlarında tanıtılmıştır (Voss 1889, 11). Ancak gübre olarak etkin şekilde kullanımı 1840'ları müteakiptir (Guano'nun ticarete konu olarak Liverpool'a gelişi 1840 yılında Perulu (Lima'lı) bir şirket olan Messrs Quiros, Allier & Co. tarafından sağlanmıştır. İlk alıcısı da, Liverpool'lu Messrs Myers, Bland & Co'dur. Ulaşan ilk kargo büyük ilgi odağı olmuş ve her bir tonu £ 20 satılmıştır. Ancak Messrs Quiros, Allier & Co.'nun Peru hükümetiyle olan anlaşması uzun vadeli olmamış ve çok kısa bir sürede yerini Messrs Gibbs, Crawley & Co. ve bunun Londra firması Messrs Antony Gibbs & Sons almıştır. Bunu ise Messrs Dreyfus Frères & Co ve Peruvian Guano Company gibi diğer büyük şirketler izlemiştir (Voss 1889, 13-20). Bunda Alman kimyager Justus von Liebig'in *'topraktan ayrılan besin elementlerinin toprağa geri kazandırılmasının gerekliliği'* yönündeki görüşü ve bu görüş çevresinde gelişen kimyasal gübre üretiminin başlıca etken olduğu söylenebilir (1840'larda Liebig'in, asitle çözülmüş kemik vb kalıntıların çiftlik gübresi yerine ikame edileceği yönündeki çalışmaları büyük ilgi görerek Journal of the Royal Agricultural Society'nin ilk birkaç sayısında buna ilişkin yazılar çıkmıştır. Ancak guanonun dünyaya tanıtılmasından sonra bunlar hızla gölgede kalmış fikirler haline dönüşmüşlerdir (Voss 1889, 39). Liebig'den sonra Peru'da yaşayan bir Fransız olan Alexandre Cochet guano numuneleri üzerinde deneyler yaparak nitratların guanodan nasıl ayrıştırılabileceğini keşfetmiş, keşfini ve guanonun gübre olarak kullanımının sonuçlarını 1841 tarihli çalışmasıyla dünyaya duyurmuştur (Melillo 2012, 1037, McCray 2005, 19).

Guanonun gübre olarak tarımda kullanımı, Kuzey Amerika ve Avrupa'nın sanayileşen şehirleri için devrim niteliğinde bir gelişme olmuştur. Çünkü endüstriyel çağın başlangıcında topraktaki besin maddeleri artık zayıf bir toprak idaresi sonucu tükenmiş vaziyettedir ve ürün rotasyonu, nadasa bırakma gibi zamana bağlı yöntemlerin kullanımı toprağı besin yönünden zenginleştirmek adına çok az şey yapmaktadır. Toprak, hızla büyüyen nüfusun taleplerine ayak uyduramamaktadırlar (Gaines 2007, 11). Guanonun gübre olarak kullanımı ile birlikte çiftlik bitkisinin büyümesi için gerekli kimyasalların yine çiftlikten temin edildiği geleneksel 'kapalı tarıma' tabiyet zinciri delinmiş ve guano, toprağa hariçten besin eklenmesini sağlayan 'açık tarım' modeline geçişte ilk basamağı meydana getirmiştir (Melillo 2012, 1029).

Guanonun tarla ve bahçe ürünlerine olan etkisi deneyimlenince, Avrupa ve Amerika'ya doğru

yoğun bir ihracat başlamıştır. Böylece tarihin en dikkat çekici ve büyük pazarlardan biri oluşmuştur. O kadar ki; Peru'nun Liverpool'a 1840'larda başlayan en erken ihracatından yaklaşık on yıl sonraki toplam ihrac miktarı 200.000 tona yakındır. Bundan beş yıl kadar sonra ise bu rakam 400.000 ton raddesindedir (Aikman 2008, 300-301. Bu konuda H. Voss'un oldukça ayrıntılı istatistikler çıkartmış olduğu belirtilmelidir. Söz konusu istatistiklerin bir kısmı çalışmanın sonuna tablo şeklinde eklenmiştir). Bu nedenle kısa süre sonra ABD hükümeti de guano endüstrisini desteklemek için adım atar. 1856'da Kongre, sahipsiz guano adası bulan vatandaşlarına bunun ticaretini yapma hakkı tanıyan Guano Yasasını onaylar. Yasa, gerektiğinde ABD donanmasının da desteklenecektir. Böylece şirketlere, diğer adaları keşfetmek ve buralarda Amerikan nüfuzunu yaymak adına bu korumayı kullanma hakkı tanınmaktadır (Gaines 2007, 12; James 2012, 119).

Peru yaklaşık kırk yıl boyunca guano üretiminde tekel statüsünü korur. Guano ticareti, başlangıçtan itibaren Peru'nun ana ihracat kalemi haline gelmiş ve devlet bütçesinin yaklaşık %60'ını karşılamıştır. Hükümet, guanonun hazırlanmasında (yani yönetilebilir parçalara bölünmesi, torbalanması ve gemilere naklinde) ihtiyaç duyduğu iş gücü açığını Çin'den getirttiği binlerce ucuz işçi ile karşılamaya çalışmıştır. Bu sayede 1900'lerin başına kadar olan yaklaşık yarım asırlık sürede başta İngiltere olmak üzere tüm dünyaya milyonlarca metrik ton guano satılabilmektedir. Bu da birçok uzman tarafından, *guano era*, *guano rush*, *guano boom*.... gibi muhtelif isimde anılan söz konusu süreci, kapitalist tarımın başlangıcı olarak göstermeleri için gerekli zemini hazırlamıştır (McCray 2005, 19; Gaines 2007, 12).

Ancak büyük guano ticareti, gerek Peru gerekse dünya tarihi açısından çok önemli sorun ve tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Her şeyden önce bu; deniz kuşlarını, memelileri ve balıkları büyük miktarda barındıran tarihsel bir ekosistemin aşırı derecede sömürülmesi demektir ve Peru Diving-petrel'leri, Inca Tern'leri ve Humboldt Penguenleri gibi geniş yelpazedeki türün sayısını önemli ölçüde azaltarak geride hem Peru için hem de tüm Pasifik sakinleri için çok fakir bir kaynak tabanı bırakmıştır (Duffy 1994, 70).

İkincisi, ele alınan süreç kölelik karşıtı hareketin en revaçta olduğu bir zaman dilimidir ve Peru hükümeti 1854'te köleliği yasakladığından işgücü sıkıntılarını "sarı ticaret" olarak adlandırılan Çinli işçilerle telafi yoluna gitmiştir. 1847 ile 1874 yılları arasında Çin'den en az 100.000 "vasıfsız işçi" Peru'ya gelmiştir. Bunlar, kendilerine sunulan sözleşme koşulları dolayısıyla ağır şartlarda çalışmışlardır. Bilhassa guano sektöründe istihdam olunan büyük çoğunluğun guano höyüklerinde öldüğü ifade edilmektedir. Böylece, 'Kölelik Karşıtı Çağda', tedavülden kalkanların yerine yeni kölelik biçimleri ikame edilmiş olur ve bu konu günümüzde ateşli bir biçimde tartışılmaya devam etmektedir (James 2012, 119).

Son olarak, çevresel emperyalizm konusundaki güncel çalışmalarda da bu fenomenin tipik bir örnek olarak ele alındığını görürüz (Kılıç 2010, 38-40). Zira üretimde bir monopol oluşturmasına karşılık guano çağı boyunca Peru'nun rezervleri, dış borçlarına karşılık bir teminat olarak başta İngilizler olmak üzere büyük güçlerce yönetilmiştir. Yani guanonun gelir tahsilatı Peru hükümeti yetkisi dışındadır (Vizcarra 2009, 358-359). Peru 1880'lerde bu kaynağı devletleştirmeye kalkışınca arkasına İngiliz desteğini alan Şili ile savaşmak zorunda kalmış ve sonunda guano kaynaklarını kaybetmiştir. Yani Peru için guano patlaması tipik bir çevresel emperyalizm örneği ile sonuçlanmıştır. Merkezdeki büyük güç kazanmış, periferdeki asıl üretici kaybetmiştir (Kılıç, 2010, 40).

Aynı türden tartışmalar Osmanlı Devleti için de yapılabilir mi? Bu taraftaki guano ticareti hangi kendine münhasır koşullar altında gerçekleşmiş ve farklı ya da benzer sonuçları neler olmuştur? Şüphesiz, söz konusu çalışmanın ortaya çıkışında bu gibi sorular temel etkindir. Ne

var ki konunun kendine özgü sınırlıkları dolayısıyla, çalışma sözü edilen soruları tam anlamıyla yanıtlayacak yetkinliğe ulaşamamıştır. Özellikle Osmanlı arşivlerinin nicel veriler konusundaki ketumluğu, bu noktadaki temel sorunu teşkil etmiştir. Yine de çalışmanın farklı türden bir ticaretin varlığına işaretle yapılacak yeni çalışmalara ilham kaynağı olacağı düşünülmektedir. Sözü edilen farklı türden ticaretin Osmanlılar nezdinde ilişkilendirildiği ilk sahanın maden sahası olduğu da ayrıca belirtilmelidir. Gerçekten de guano Osmanlı topraklarında ticaret konusu haline gelmeye başlayınca, tabii olacağı düzenlemeler bakımından en yakın olarak onu maden mevzuatı karşılamıştır. Bunun bir sonucu olarak, ileride de görüleceği üzere guano ticareti ile ilgili hukuki düzenlemeler maden sahasındaki düzenlemelerle paralellik arz etmiştir. Özellikle XIX. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan 1861, 1869 ve 1887 tarihli maden nizamnamelerini takiben gündeme gelen guano sözleşmeleri, sözü edilen nizamname hükümlerinden belirgin biçimde etkilenmişlerdir (Keskin 2011, 127-134).

Fig. 1. Chincha Adaları guano yığınları 1865

Fig. 2. Çinli guano işçileri 1865

Kaynak: <https://americanhistory.si.edu/norie-atlas/guano-trade>

Osmanlı Topraklarında Guanonun İlk İzleri

Osmanlı topraklarından guano ihracı girişiminin geçmişi 1860'lı yıllara kadar uzanmaktadır. Bu, guano ticaretinin batıdaki gelişimi ile kıyaslandığında çok daha geç bir tarihe işaret etmez aslında. Anlaşılan o ki; Pasifik'teki ticaretin hacmi, Ümit Burnu'nun doğusunda kalan deniz ve sahiller için de benzer bir beklentinin doğmasına sebep olmuştur. Söz konusu beklentinin bir sonucu olarak guano 1850'lerden itibaren doğuda da batıdaki anlamında bir ticaretin konusu haline gelmiştir. Ancak buradaki ticaret hiçbir zaman Pasifik kıyılarıyla kıyaslanabilecek bir hacme ulaşmamıştır. Dolayısıyla akademik literatürde de daha sınırlı bir yere sahiptir. Doğu'daki guano ticaretinin odak noktalarının başında Arap Yarımadası yer almaktadır. Yarımada'nın güneyinde ve batısında yer alan sular (Kızıldeniz ve Arap Denizi) guanonun buradaki başlıca üretim ve ticaret alanları olmuşlardır. Özellikle güneyde, Arap Denizi sahillerinde konuşlanan Khuriya Muriya Adaları bu ticarete ön plandadırlar. Kaynaklar (Kegan 2005, 617), 1854'te İngiliz idaresine geçmesinden sonra 1855-1860 yılları arasında adalardan (özellikle Hasikiya ve Jebeliya adalarından) yaklaşık 200.000 ton guanonun ihraç edildiğini göstermektedir. Ancak Liverpool yatırımcılarının burada oluşturmak istedikleri tekel, hem coğrafyanın zorluğu hem de yerel muhalefet nedeniyle uzun vadeli olmamış, operasyon birkaç yılla sınırlı tutulmuştur (Belirtmek gerekir ki bu tarafta yürütülen ticaret, guanonun fosfatlı türüne işaret etmektedir. Bilindiği üzere guano azotlu ve fosfatlı olmak üzere iki temel gruba ayrılmaktadır. Daha kıymetli olan azotlu

türün ana kaynağı Peru'dur. Khuria Muria adaları ise, 1850'li yıllara gelindiğinde henüz tükenmemiş haldeki fosfatlı guano kaynakları arasında yer almaktadır, Aikman, 2008, 309). Yarımada'nın batısında, Kızıldeniz sularında yürütülen ticaret ise literatürde hemen hiç yer almamıştır. (Kızıldeniz sularında yürütülen, dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin muhatabı olduğu guano ticareti hakkındaki ilk Türkçe çalışma, tarafımdan 2017 yılında Antalya'da düzenlenen IS CER'de sunulan "Osmanlı Devletinde İlk Defa İhdas Edilen Guano İmtiyazı (Fransız Araştırmacı Vital Cuinet Örneği)" başlıklı tebliğdir. Söz konusu çalışmayı takiben yapılan bir diğer güncel çalışma için bkz. Güler Yarcı, *Beyaz Altın Yada Guano: Dünyada ve Osmanlı'da Guano Ticareti* (1820-1920), *Gübre, Tezek, Çöp Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Kitabevi Yay., 2019). Halbuki buradaki ticaret direkt Osmanlı Devleti'ni ilgilendirir niteliktedir ve 1860'lı yıllardan itibaren takip edilebilen resmi kayıtlar da buradaki hareketlenmeyi net biçimde göstermektedir.

1864 yılına ait bazı Osmanlı arşiv vesikalarında (BOA.MVL.776/11, BOA.HR.TO.73/84) ilk defa kıymetli bir gübre çeşidi olarak guanoya ve bunun ticaretine ilişkin imtiyaz taleplerine rastlanmaktadır. Bunlar devlet yazışmalarında guanoya ilişkin ulaşılabilen en eski kayıtlardır ve sözü geçen evraktan, iki yabancı menşeli tüccarın Kızıldeniz'de bulunan ve gayrı meskun haldeki bazı adalardan guano çıkararak ihraç etmek istedikleri bilgisine ulaşılmaktadır. Anlaşılan o ki merkezi hükümet bu imtiyaz talebi vesileyle guano ticaretinin ilk defa muhatabı olmuştur. Buna ilişkin mevcut bir düzenleme olmaması nedeniyle de benzer durumlarda uygulanan protokol takip edilerek yerel idarecilerden konu hakkında ayrıntılı bilgi istenmiştir. Çünkü imtiyaza konu olan mevki merkeze fazlasıyla uzaktır. Süveyş Kanalı'nın açılmadığı bir tarih olduğu için ulaşım ve irtibat da hayli zordur. Üstelik gayrı meskun bir alandan bahsedilmektedir. Burada sözü edilen niteliklerde bir gübre çeşidi gerçekten var mıdır ve varsa ticareti yapılacak ölçütte midir? Geçen yıllar zarfında bununla ilgili ne tür bir uygulama takip edilmiştir? Bu noktaların açıklığa kavuşturulması istenir (BOA.MVL.776/11). Dahası, ele alınan tarih Avrupalı devletlerin Kızıldeniz ve Aden Körfezi civarında aktif siyaset yürüttükleri bir tarihtir aynı zamanda. Bölgede XIX. yüzyıl ortalarından itibaren keskin bir çizgide süregelen nüfuz mücadelesi, uluslararası anlaşmalar hükümlerine aykırı biçimde özellikle stratejik noktalarda sınırların ve hakim gücün sıkça değişmesine neden olmaktadır. Bu, çok kez Osmanlı Devleti aleyhine olarak ilerleyen bir değişimdir (Tandoğan 2011, 274-279). Dolayısıyla merkezi hükümet imtiyaz talebine konu olan adaların hukuki durumlarını da net olarak görmek ister. Bu nedenle yerel yönetimlere gerekli bilginin toplanarak en kısa sürede merkeze aktarılması bildirilir. Bu çerçevede öncelikle Cidde Valiliği'nin bilgisine başvurulduğu görülmektedir. Böylece Hicaz Eyaleti'ni kapsayan bir durum tespiti yapılabilecektir. İlgili kaymakamlıklardan gönderilen rapordan çıkan sonuç, guanonun bölgede yerli halk tarafından gübre olarak kullanımının bilinmemekte olduğu yönündedir. Yalnız Hudeyde'de Mehmed Said isimli bir tüccar, Aden'de depo ve ticarethane olarak kullandığı bir bina ve bir de ticari temsilci aracılığı ile guanonun ihracıyla ilgilenmekte, başka da bilinen bir talibi bulunmamaktadır. Oysa söz konusu rapora göre guano Kızıldeniz'in doğu sahillerini içine alan bu eyalette Muha ve Hudeyde arasındaki Zugar ve Haniş adalarında kayda değer ölçüde ve buradan itibaren Babülmendep'e kadar yaklaşık 30 millik mesafedeki gayrı meskun adalarda ise yoğun olarak bulunmaktadır (BOA.MVL.776/11).

Fig. 3 Zugar ve Haniş adalarının tam konumunu gösteren Kızıldeniz Haritası

Görüldüğü kadarıyla, yapılan inceleme Mısır Hıdiviyeti dahilinde bulunan Kızıldeniz'in batı sahillerini de kapsamıştır. Zira raporda buranın da kıymetli guano yataklarına sahip olduğu belirtilmektedir. Buradan elde edilen bilgiye bakılacak olursa özellikle Musavva kıyısındaki boş adalar guano arzı bakımından çok zengindirler. Ancak batı tarafında da ne yerli halk ne de yerli tüccar guanonun faydasından ve ticari değerinden haberdardır. Burada guano, sadece mal satmak üzere Babülmendep'i geçerek Kızıldeniz sahillerine ulaşan yabancı tüccarın ilgisine konu olmaktadır. Onlar da özel olarak bu işin ticareti ile ilgili değillerdir. Daha ziyade gemilerin boş dönmemesi kaygısındadırlar (BOA.MVL.776/11).

Kızıldeniz kıyılarındaki guano rezervlerinin durumunu ele alan ve yerel yetkililerce hazırlanan raporlara dayanan bu verilerin birçok noktaya açıklık getirmede yetersiz kaldığı şüphesizdir. Her şeyden önce rezerv miktarı nicel verilerle ifade edilememektedir. Diğer yandan elde edilen verilerin dayanağı da net değildir. Rezervin kalite bakımından değerini tespit etmeye yarayacak bir argümanın olmaması ise bir diğer sorundur. Bölgede ne tür bir keşif çalışması yapılmıştır? Verileri elde edenler bunları toplamakta ve değerlendirmekte ne ölçüde yetkindirler? Guanonun kalitesi inceleme kapsamına alınmış mıdır? Alındıysa hangi kaynak referans alınmıştır? Bölgedeki yerel yetkililer aynı tarihlerde Pasifikte yürütülen ticaretten veya guanonun muhtelif piyasadaki (konu itibarıyla söz gelimi Londra piyasasındaki) değerinden haberdar mıdırlar? Ne yazık ki belgelere yansıyan verilerle bu gibi sorular cevaplanamamaktadır. Ancak yapılan incelemelerin merkezi hükümetin dikkatini belirtilen mevkilerdeki guano arzına çekmesi açısından belli bir öneme sahip olduğu söylenebilir. Nitekim takip eden yıllarda guanonun tarımda verimliliği artırıcı kıymetli bir gübre çeşidi olarak Osmanlı resmi kayıtlarında sıkça yer aldığı görülecektir. Öte yandan, Kızıldeniz sahil ve adalarının guano varlığını ortaya çıkaran bu ilk ihraç girişiminin olumsuz sonuçlandığını da ayrıca belirtmek gerekir. Zira yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre söz konusu adaların bir kısmı ele alınan tarihlerde artık İngiliz nüfuz ve idaresindedirler. Dolayısıyla Osmanlı hükümetinin buralara müdahalesi söz konusu olamayacaktır. Ayrıca imtiyaz talebinde bulunan kişiler de merkezi idarece güvenilir bulunmamışlardır

veya Osmanlı tebaası olmadıklarından bunlara imtiyaz verilmesine sıcak bakılmamıştır. (BOA.MVL.776/11, BOA.HR.TO. 445/36. İmtiyaz başvurusunda bulunanlardan birisi Duc de Bassano idi. Bilindiği üzere bu, Fransa İmparatoru I. Napolyon tarafından ilk defa 1807'de yaratılmış bir unvandı. Ele alınan tarihte imtiyaz başvurusunda bulunan Duc de Bassano bu unvanı kullanan üçüncü kişi olup kraliyetin önde gelen bürokratlarındandı. İkinci imtiyaz başvurusu ise Mösyö Çeçinya adında İskenderiye'de ikamet eden bir kişi tarafından yapılmıştı. Bunun da bölgedeki Belçika General Konsolosu olması oldukça kuvvetli bir ihtimaldir. Sözü edilenlerin imtiyazı Osmanlı tebaası olmadıkları gerekçesiyle uygun bulunmamıştır. Ele alınan tarihte Fransa'nın Osmanlı Devleti nazarındaki nüfuzu düşünülecek olursa özellikle Duc de Bassano'nun teklifinin reddi ilginç bir gelişmedir. Merkezi idare yabancılara imtiyaz verme konusunda henüz yolun başındadır ve anlaşılana o ki muhafazakar tavrını hala korumaktadır. Bir diğer ihtimal, Osmanlı merkez idaresinin guanoyu maden kapsamında değerlendirmiş olmasıdır. Ele alınan tarih de 1861 Maden Nizamnamesinin henüz yayımlanmış olduğu bir tarihtir ve nizamname maddeleri yabancıların maden ihalelerine yalnız hissedar olarak katılımına izin vermektedir (Keskin 2011, 129). Takip eden beş yıllık zaman zarfında bölgede guano ihracı konusunda ne tür bir tarihsel gelişim yaşandığı bilinmemektedir. 1870'te ise meşhur Fransız araştırmacı Vital Cuinet, bir sonuç elde edilemeyen ilk girişimin ardından Osmanlı topraklarında guano imtiyazını elde eden ilk kişi olmuştur.

Vital Cuinet Girişimiyle Osmanlı Devleti'nde İhdas Edilen İlk Guano İmtiyazı

Bilindiği üzere Osmanlılar özel sermaye birikiminin kısıtlı olduğu birçok devlette uygulandığı gibi doğal kaynaklarının işletilmesi konusunda 'imtiyaz' usulünden faydalanmışlardır. Özellikle 1860'ları takiben yaygınlaşan bu usul çerçevesinde imzalanan imtiyaz sözleşmelerinin diğer tarafı (diğer âkit) çoğunlukla yabancılar, ikinci olarak da sermaye sahibi olma yönünden müslüman Osmanlı tebaasına kıyasla daha şanslı olan azınlıklardır (Esirgen 2013, 36-37). Osmanlı Devleti alternatif bir sermaye kaynağı olarak gördüğü bu kişiler vasıtasıyla sermaye, işgücü veya teknik eksiklikler nedeniyle yerine getiremediği hizmetlerin görülmesini sağlamıştır. İmtiyaz usulü Tanzimat dönemine geldiğinde artık kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde başlıca alternatif haline gelmiştir. Öte yandan imtiyazlar kamu hizmetlerinin gördürülmesi yanında devlete ait doğal kaynakların işletilmesinde de başlıca yol olmuşlardır. Ancak bu şekilde verilen imtiyazları diğerlerinden ayırmak gereklidir. Bunlar ayrıcalık niteliği taşırlar ve imtiyaz sahiplerine tanıdıkları hak ve yetkiler bakımından birer tekel mahiyetindedir. Maden imtiyazları bunların başında yer almaktadır (Esirgen 2013, 8, 37-38, 41). Çalışmanın ana konusu olan guano örneğini de devlet tarafından tekel suretiyle özel bir kişi/kişilere verilen ve ayrıcalık yönünün ön plana çıktığı bu gibi imtiyaz sözleşmeleri kapsamında ele almak gereklidir. Bununla birlikte, tıpkı diğer imtiyaz sözleşmelerinde olduğu üzere, ilk guano sözleşmesi ile XX. yüzyıl başlarında gündeme gelenlerde şekil ve içerik yönünden büyük bir değişim söz konusudur. Bu doğal bir tarihsel gelişim seyri olduğu gibi bu türden sözleşmelere yabancı olan devletin, kendini korumaya alma çabalarının da bir ürünüdür. Zira hukuki kapsamını tam anlamıyla idrak etmeksizin imzalanan ilk sözleşmelerin Osmanlı hükümetini ağır şartlar altına soktuğu bilinmektedir (Esirgen 2013, 110). Dolayısıyla ele alınan çalışmada olumlu sonuçlanan ilk imtiyaz girişimini temsil eden V. Cuinet örneğinden XX. yüzyıl başlarındaki örneklere kadar imtiyaz sözleşmelerinin içeriksel değişimi de, tanıklık edilebildiği ölçüde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

İmzalanan ilk sözleşmenin ortaya çıkışıyla ilgili olay gelişimi resmi kayıtlara şu şekilde yansımaktadır; V. Cuinet'nin imtiyaz talebine ilişkin dilekçesi 1870 yılı baharında gerekli incelemenin yürütülmesi için Şura-yı Devlet'e havale edilir. Şura'nın sağlıklı bir görüş bildirmek adına Ticaret Nezareti ile yürüttüğü yazışmalar, bize bu tarihte artık Osmanlı hükümeti nezdinde

guanonun önemini bilindiğini ve takdir edildiğini göstermektedir. Nezaret, Güney Amerika'nın servetinin başlıca kaynaklarından biri olarak değerlendirdiği guano için Osmanlı topraklarında da bir keşif çalışması yapılmasını gerekli ve faydalı görmüştür. Bu çerçevede V. Cuinet'in talebine de olumlu bakılmıştır. Ancak *'imtiyaz hakkının bir şahsın tasarrufunda bulunmayan arazi için cari olması'* ön koşuldur. Özel şahıslarca kullanılmakta olan arazide yapılacak aramalarda ise sahibinin rızası istenecektir. Ayrıca gerek devlete ait araziden gerekse bir şahsın tasarrufundaki araziden çıkarılacak guanonun ticaretinden merkezi hazine için uygun miktarda bir vergi alınacaktır (BOA.ŞD. 2856/45).

Ticaret Nezareti tarafından saptanan söz konusu koşullarla, guano imtiyazı için hazırlanacak sözleşmenin ana hatları şekillendirilmiş olur. Şura-yı Devlet, Ticaret Nezareti'nin önerilerini değerlendirdikten sonra, önemine binaen konuyu bir kere de Heyet-i Umumiye'de müzakereye alır ve yapılacak sözleşmeye Saray'ın onayı öncesi son şeklini verir. Burada yapılan görüşmelerde üzerinde durulan en dikkat çekici nokta, imtiyaz hakkının yalnız guanoya münhasır kılınmasının gerekliliğidir. Zira taşrada özellikle kavun, karpuz gibi tarla bitkilerinin ziraatında güvercin vb. kuş gübresi halk tarafından sıklıkla kullanılmakta ve hatta buna bağlı olarak bir kısım ahali de gübre ticaretiyle geçimlerini sağlamaktadırlar. Heyet-i Umumiye bu nedenle sözleşmeye ziraatta kullanılan diğer türden gübrelerin bundan hariç tutulması ibaresinin açık bir biçimde yerleştirilmesini gerekli bulur (BOA.ŞD.2856/45).

Heyetçe üzerinde durulan bir diğer önemli nokta ise, sözleşmenin feshedilmesini gerektiren durumların netleştirilmesidir. Bu konuda tek bir koşul gözetildiği dikkat çekmektedir. O da imtiyaz sahibi tarafından imtiyaza konu olan maddenin Osmanlı topraklarındaki varlığının ispatıdır. Heyet-i Umumiye imtiyaz süresi ne olursa olsun öncelikle imtiyaz sahibinin belli zaman zarfında guanonun Osmanlı topraklarındaki varlığını ispat etmesini istemiş, aksi halde sözleşme hükümlerinin tek taraflı olarak feshini gerekli bulmuştur. Sözleşme içeriğine eklenen bu koruyucu hükümle birlikte tüm hatlarıyla şekillenen imtiyaz metni, 19 Haziran 1870 tarihli Sadaret arzıyla Saray'ın onayına sunulmuş ve herhangi bir değişikliğe uğramaksızın bir sonraki gün onaylanmıştır. Böylece V. Cuinet Osmanlı topraklarında guano arama ve bunun ticaretini yapma hakkını elde eden ilk kişi olur. Yirmi beş yıllık imtiyaz sözleşmesinin koşulları tam olarak şöyledir;

- *Guano araması, yalnız boş devlet arazilerinde yapılacak, özel şahıslar tasarrufundaki arazide yapılacak arama için ise tasarruf sahibinin rızası aranacaktır.*
- *Guanonun yurt dışına ihracında gümrük resmine ek olarak her tonilatosu için rüsumat idareleri tarafından birer yüzlük Osmanlı altını ve yurt içindeki naklinde ise dahili gümrük uygulamasından muaf olmakla birlikte yine her tonilatosu için bir lira alınacaktır.*
- *Ziraatle uğraşan halkın kullandığı her çeşit gübre imtiyaz hukuku haricinde kalacak, sözleşme yalnız guanoya münhasır kılınacaktır.*
- *Sözleşme tarihinde itibaren üç yıl zarfında yapılacak arama çalışmaları ile imtiyaza konu olacak ölçüde bir guano rezervin varlığı ispat edilmediği takdirde, imtiyaz fesih olunmuş sayılacak, hükümleri geçersiz kalacaktır (BOA.ŞD.2856/45, BOA.İ.ŞD.18/778).*

İmtiyazın, dönemin padişahı Abdülaziz tarafından onaylanmasının ardından V. Cuinet Osmanlı topraklarında guano arama çalışmalarını başlatır. İlk aramanın hangi bölge/bölgelerde yapıldığı hakkında elde sınırlı sayıda veri mevcuttur. Yalnız 1873 yılına ait bir Şura-yı Devlet kaydı, bunun Anadolu sahillerini de kapsadığını göstermektedir. Bu çerçevede Trabzon ve Kastamonu vilayetlerine bağlı Batum, Rize, Trabzon, Kastamonu, Ordu, Ünye, Samsun, Sinop, İnebolu, Amasra gibi merkezleri içeren sahil şeridi, operasyonun yürütüldüğü sahalardan birisi olmuştur. Cuinet,

vekili Henry Raffaelli ile taşeronu Philippe Caruana aracılığıyla burada kapsamlı bir keşif çalışması yapmıştır. Takip eden süreçte de bir kısım numune, anlaşma hükümlerine binaen hükümetin onayına sunulmuştur (BOA.ŞD.2877/35, BOA.ŞD.2877/25). Ancak gönderilen örneklerin kaynağının işaret edilen sahil şeridi olup olmadığı belirsizdir. Öte yandan gönderilen örnekler okyanus kıyısında olması dolayısıyla daha zengin bir içeriğe sahip olan Güney Amerika'daki örnekten daha düşük kalite çıkmıştır. Üstelik coğrafyanın genişliği dolayısıyla arama çalışmaları da oldukça masraflı olmuştur. Bu nedenle sözleşmenin imzasından yaklaşık 2 yıl sonra Cuinet bir kere daha Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunarak guano için tonilato başına verilen ihraciyenin düşürülmesi talebinde bulunur. Dilekçesi gerekli incelemenin yapılması için Şura-yı Devlete havale edilir. Tanzimat dairesinde yürütülen müzakerelerin belki de en dikkat çekici yönü, kendisinin Osmanlı topraklarında guanoyu tanıtan kişi olarak gösterilmesi ve bu nedenle kendisine bir kolaylık sağlanmasının uygun ve gerekli görülmesidir. Ancak tonilato başına teklif ettiği bir beyaz mecdiyelik yeni ihraciye bedeli çok azdır. Şura, nihai kararında bu değeri bir yüzlük altının yarısı (nisf altın) olarak belirler. Söz konusu teklif, 12 Temmuz 1872 tarihli arz tezkeresiyle Saray onayına sunulur ve bir gün sonrasına ait irade ile tonilato başına ödenecek yeni ihraciye bedeli nisf altın olarak karara bağlanır (BOA.ŞD.2872/19, BOA.İ.ŞD.26/1195, BOA.A.MKT.MHM.453/2).

Vital Cuinet'in 1872 tarihli bu düzenleme ile son şeklini alan imtiyaz hukukunu sonuna kadar üzerinde barındırıp barındırmadığı ve ne dereceye kadar kullandığı meselesi, söz konusu çalışmanın ikinci kısmında değerlendirilecektir. Burada bahse konu sözleşme ile ilgili kısa bir değerlendirme yapmakla yetinilecektir. Belirtmek gerekir bu, taraflarını özel kişilerin oluşturduğu bir sözleşme değildir. Âkitlerden birini Osmanlı Devleti'nin oluşturduğu idari bir sözleşmedir. Bu da idarenin inisiyatif elinde bulundurmasını ve sözleşme hükümlerini kendi çıkarlarını koruyacak nitelikte düzenletmesini anlaşılır kılmaktadır. Zira söz konusu sözleşme ile devlet sınırları dahilindeki bir doğal kaynağın özel kişi/kişilerin tasarrufuna sunulması söz konusudur. Öte yandan imtiyaz sözleşmelerinin ilk örneklerinden olması bakımından hükümler henüz stilize hale gelmemiş ve ayrıntılandırılmamıştır. Sonraki yıllara ait sözleşme metinlerinde, devlet çıkarlarının gözetilmesi esasından hareketle koruyucu hükümlerin çoğaldığı, ayrıca taahhüt sahibinin hak ve sorumlulukları konusundaki belirsizliklerin netleştirildiği görülecektir.

Diğer İmtiyaz Sözleşmeleri ve Guano İhracatının Âhiri

Guano konusunun V. Cuinet dönemi sonrasındaki tarihsel seyrine gelinecek olursa, ilginç şekilde tekel koşulları yaratan 25 yıllık imtiyaz süresinin bitişi beklenilmeksizin bir takım gelişmelerin yaşandığı görülmektedir. Bunun temel nedeni, akdedilen imtiyaz sözleşmesi yürürlüğe girip gümrük vergileriyle ilgili nihai düzenleme de icra edildikten sonraki süreçte âkidin elde etmiş olduğu imtiyaz hakkını bir sebepten ötürü kullanmamasıdır. Osmanlı hükümeti ise bunu ancak topraklarından guano ihracına ilişkin bir takım taleplerin gündeme taşınması yoluyla fark etmiştir. Gerçekten de 1889 yılında guano ihracı ve buna dair imtiyaz hukuku konusu -henüz tekel sözleşmesi dolmadan önce- bir kere daha gündem maddesi haline gelmektedir. Zira V. Cuinet, uhdesinde bulunan imtiyazı kullanmayarak başkalarına bırakmış ve imtiyaz hakkı birkaç defa el değiştirmiştir (BOA.ŞD. 1188/8). 1889'da bu hak, taraflar arasındaki -ve Osmanlı hükümetinden bağımsız olarak imzalanan- bir anlaşmaya binaen Charles Dessaux tarafından sahiplenilmektedir. Dessaux, üzerinde olduğunu iddia ettiği bu imtiyaz hakkını kullanmak üzere 5 milyon Frank sermayeli ve Paris merkezli bir şirket de kurmuştur. Dile getirilen tarihte ise devralmış olduğu, ancak ilk defa V. Cuinet üzerinden akdedilen ve 25 yıllık bir zaman tahdidi bulunan imtiyaz süresinin dolmasına az bir zaman kalmıştır. Bu nedenle Osmanlı hükümeti nezdinde girişimde bulunmakta ve devlet nazarında da resmiyeti olduğunu düşündüğü imtiyaz hakkının 12 yıl daha

uzatılmasını istemektedir. Dessaux'nun talebi Şura-yı Devlet değerlendirmesinin ardından Meclis-i Vükela'ya kadar taşınır. Vükela Meclisi de imtiyazı bir başkasına devretmemek şartıyla bu talebi olumlu değerlendirir. Yalnız operasyonların kalbi Paris değil İstanbul olacak, Paris'teki merkez ise ancak şube şeklinde örgütlenecektir (Merkezi otoritenin koruyucu tavrı burada da devreye girmiş görünmektedir). Ne var ki bu olumlu havaya karşın Dessaux'nun talebi nihai bir sonuca ulaşmaz (BOA.MV.40/26). Belirsizlik 1893 yılına kadar uzar. 1893 yılında ise guano, nedeni anlaşılmayacak biçimde bir talep patlaması görür. Halbuki bu tarihte de V. Cuinet'e ait tekel henüz kalkmış değildir. İmtiyazın fesih tarihine yaklaşık iki yıl vardır. Buna rağmen hükümet, taliplerin hazineye tonilato başına 50 kuruştan 350 kuruşa kadar geniş bir yelpazedeki vergi vaadinde bulunduğu çok sayıda imtiyaz başvurusunun muhatabı olmuştur.

1893 yılında Osmanlı sahilleri ile adalarından guano ihracı imtiyazına yönelik taleplerin doruk noktasına ulaşması, merkezi otoritede guanonun hazine için sanıldan daha kârlı bir kaynak olduğu yönünde yeni bir farkındalık yaratmıştır. Bu nedenle de ilgili birimler vasıtasıyla pazara yönelik veri toplanmasına girişilmiştir. 1893 baharında Hariciye Nezareti hükümetten aldığı emre binaen Londra sefaretini guanonun İngiliz piyasalarındaki rayiç bedeli hakkında (iyi, orta ve düşük olmak üzere temelde üç kalite guano üzerinden) ayrıntılı bir rapor hazırlanması yönünde görevlendirmiştir (BOA.HR.ŞFR.3.418-87). Sefaret de merkezi hükümetten aldığı emre binaen Londra'daki üç büyük şirketin piyasa verilerine dayanan bir rapor hazırlamıştır. Anglo Continental (Late Ohlendorff's) Guano Works, Native Guano Company ve James Gibbs and Company Ltd isimlerindeki üç guano şirketinin (Sözü edilen şirketler Londra piyasasındaki en büyük guano şirketleridir. Söz gelimi Anglo Continental Guano Works, Ohlendorff and Co. adıyla 1850'lerde taşış edilmiş guanoya karşı kurulmuş bir şirketin devamı idi. Guano, Avrupa'ya taşınırken uzun deniz yolculuklarında nem ve suyun etkisiyle yapısal bozukluğa uğruyor veya Avrupa'da yerel satıcılar eliyle bilinçli olarak taşış ediliyordu. Ohlendorff and Co., bu duruma karşı kurulmuştu. Guanoyu kalite garantisizle satan ilk firmaydı. Böylece ithalatçı, yerel acente ve en nihayet kullanıcı, guanoyu Peru hükümetinin hiçbir zaman vaat edemediği kimyasal analiz garantisi ile en saf halinde temin edebiliyordu. Bununla birlikte kısa bir müddet sonra Ohlendorff and Co.'nun kendisi de işlem görmüş guano pazarlamaya başladı. 1850'lerin sonlarında şirket saf mahsul yanında taşış edilmiş de pazarlıyordu. Hasarlı guano kurutuluyor, kurutma sırasındaki amonyak kaybını önlemek için bir miktar sülfürik asit eklenerek yine analiz garantisizle 'kurutulmuş orijinal Peru guanosu' şeklinde pazarlanıyordu. Chinchas Adaları gibi Peru'nun en önemli ve kaliteli guano rezervleri tükenmeye başlayıp değişken kalitede guano elde edilir hale gelince Ohlendorff and Co.'nun çözünmüş guanoları büyük talep görmeye başladı. Öte yandan işlem görmüş ve kurutulmuş guanonun, ithal edilen saf guanodan daha iyi ve daha aktif bir gübre olduğu da görüldü. Zira sülfürik asit ilavesi sadece uçucu amonyağı sabitlemekle kalmayıp aynı zamanda fosfatların büyük bir kısmını suda çözünür hale getirmişti. Bu, Ohlendorff'un guano satışını hızla arttıran bir gelişme oldu. Şirket mahsulleri özellikle Almanya'da büyük bir talep patlaması gördü. Pancar kökü yetiştiriciliğinin yaygın olduğu Saksonya eyaletinde çiftçiler ham guano kullanımını neredeyse terk edip yalnız Ohlendorff'un çözünmüş guanosunu kullanmaya başladılar. Diğer yandan Voss'un söylemiyle 'taklit bir şeyin kalitesinin en iyi gösteriliş yolu olduğu için' Ohlendorff'un çözünmüş Peru guanosu da birçok firmaca kaçınılmaz olarak taklit edildi. Ancak taklitler hiçbir zaman aynı kaliteyi yakalayamadılar). 1893 yılı piyasa verilerini baz alan rapora göre ele alınan tarihlere Londra'da en çok tercih edilen guano türü; Amerika kökenli ve saf haldeki guanoya belli oranda kimyasal madde eklenerek elde edilen, bu nedenle de *equalized* diye adlandırılan katkılı guanodur (equalised veya rectified adı verilen bu işlenmiş ürün, guanonun kalitesini arttırmak, bir diğer deyişle rektifiye etmek amacıyla doğal malzemeye amonyak sülfat eklenmesi sonucu elde

edilmiştir. Her ne kadar içerik yönünden Perulu orijinali ile birebir örtüşmese de kıymetli bir takviye edilmiş numunedir, Aikman 2008, 311-312). Guanonun bundan başka organik ve suni olmak üzere iki türü daha vardır. Organik guanonun fiyatı (İngiliz poundu baz alınarak) tonilato başına £ 9.5-14.5, equalized adı verilen katkılı guanonun £7.5-9.5, suni olanın ise £3.5'tir. Sefaret raporuna eklenmiş tabloda organik guano ile equalized adı verilen katkılı guanonun çeşitleri ile kimyasal bileşenlerini de görmek mümkündür (BOA.BEO.206/15417, BOA.HR.TO.66/33, BOA.HR.SFR.3.411/61). Şöyle ki;

PERUVIAN GUANO						
ON OFFER IN LONDON (SUBJECT TO BEING UNSOLD).						
Cargo.	Deposit.	ANALYSIS.	Ammonia	Phosphates.	Potash.	WHOLESALE PRICE ex Warehouse, London. Nett Cash.
EQUALIZED PERUVIAN GUANO, No. I...	---	Guaranteed	8-9	30-35	2-3	£9 10
" " " " II	---	Do.	4-5	35-40	2-3	7 5
DISSOLVED PERUVIAN GUANO	---	Do.	7-8	24, of which 20 soluble	2-3	9 10
SPECIAL DISSOLVED GUANO	---	Do.	8-9	Do.	2-3	9 0
NATIVE GUANO (as imported)	---	---	---	---	---	---
"SKOMVAER"	Corcovado	Official	12.64	31.89	3.44	14 10
CORCOVADO Blend No. I	---	Do.	9.16	41.88	2.73	12 10
" " " " II	---	Do.	8.04	44.75	2.25	11 10
"DULEEP SINGH"	Chao	Do.	7.08	41.30	3.75	10 10
"EQUITA"	Huanillos and Fertilizer	Do.	7.02	42.17	1.28	9 10

Fig. 4. Londra Piyasalarında equalized ve organik guanonun fiyat, çeşit ve kimyasal içeriklerini gösterir sefaret raporu ekidir. Kaynak: BOA.BEO.206/15417

Ekte yalnızca Anglo Continental Guano Works ile James Gibbs and Company Ltd şirketlerine ait veriler yer almaktadır. Bunlardan ilki, hem tabii guano hem de equalized adı verilen katkılı gübre ticareti ile uğraşmakta, ikincisi ise yalnız katkılı gübre satmaktadır. Yalnız suni gübre satışı yapan Native Guano Company'ye ve suni gübreye dair verilere ise tabloda yer verilmemiştir. Tablonun üst kısımda, equalized adı verilen katkılı guanonun çeşitleri ile bileşenleri (amonyak, fosfat ve potasyum oranları) verilmiştir. Alt kısımda bu kez organik guanonun çeşitleri, kimyasal bileşenleri ve equalized guano verilerinden farklı olarak bir de rezervin bulunduğu yataklar gösterilmektedir. Buradan hareketle, Londra piyasasındaki organik guanonun kökeninin Peru, Şili sahillerindeki Chao ve Corcovado adaları ile Huanillos yerleşkesinde aramanın uygun olacağını söylemek mümkündür (BOA.BEO.206/15417, BOA.HR.TO.66/33).

Guanonun Londra piyasasındaki değerine ilişkin yukarıda işaret edilen nicel veriler, Osmanlı hükümetinin guano ticaretine bakışı konusunda radikal bir dönüşüm yaratmış görünmektedir. İşaret edilen yüksek rakamlara bakılarak Osmanlı Devleti için de piyasanın aynı koşullarda işleyeceği ve guano imtiyazından taliplerin vaat ettiklerine kıyasla daha yüksek bir gelirin elde edilebileceği düşünülmüştür (BOA.BEO.219/16413, BOA.BEO.259/19362). Bu nedenle de ilk etapta eldeki kaynağın değerinin tespitine girişilmiştir. Bu çerçevede imtiyaza talip olanlardan buldukları guano rezervlerinden alınmış örnekler istenmiştir. Elde edilen örnekler, üzerlerinde gerekli tahliller yapılmak üzere Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti'ne gönderilmişlerdir (BOA.BEO.206/15417).

Peki imtiyaza kimler talip olmuştur? Guanonun yeni dönem taliplerine bakıldığında, bunların başında Belçika devleti tebaasından Gustave Couteaux'nun yer aldığı görülmektedir. Couteaux, 1893 yılı başında Kızıldeniz sahil ve adalarındaki guanonun çıkarılması ve ihracı için Osmanlı hükümetinden imtiyaz talebinde bulunmuştur. Talebi 1893 yılı Mart ayına ait bir irade ile kabul edilip kendisine şifahen bildirilmiştir (BOA.BEO.206/15417). Ancak Londra piyasasına ilişkin veriler Osmanlı hükümetine guano imtiyazından taliplerin vaat ettiklerine kıyasla daha yüksek bir gelir elde edebileceğini düşündürmeye başlayınca, (BOA.BEO.219/16413, BOA.BEO.259/19362), Couteaux da bundan etkilenmiştir. Hükümet nezdinde eli en güçlü taliplerden biri olması ve Maliye Nazırı ile konu hakkında muhtelif görüşmede bulunmasına karşın, tonilato başı gümrük resminin arttırılması yönündeki merkezi talepten kurtulamamıştır. Bundan sonraki süreçte Couteaux'un Maliye Nazırını türlü girişimlerle bu işin yüksek maliyeti konusunda ikna çabasında olduğu açıkça gözlemlenebilmektedir. Nitekim 25 Nisan 1893'te Maliye Nazırına sunduğu bir dilekçe ile talebe konu olan adaların kayalıklarla çevrili ve gemi seyri için tehlikeli bölgeler olduğu, iklimin muhalefeti, adaların sudan mahrum olması dolayısıyla burada çalışacak amelenin iâşesini teminde karşılaşılabilecek güçlükler, kayalıklar ve sığ bölgelerin gemilerin yüklenmesinde neden olacağı zorluklar ve tüm bu olumsuz koşulların navlun ve sigorta ücretlerinde neden olacağı artış vb. muhtelif faktöre binaen Osmanlı hazinesinin payında bir artışın söz konusu olamayacağını açıkça bildirmektedir. Buna göre Hazine'nin payının arttırılması ancak ürünün pazarda beklentinin üstünde rakamlar yakalamasıyla mümkündür (Couteaux, guanonun Avrupa piyasalarında tonilato başına 15 İngiliz lirasının üstünde bir fiyatla satılması halinde Hazine'nin, fiyat farkının %60'ını almak suretiyle faydalandırılacağını taahhüt etmektedir, BOA.BEO.206/15417).

G. Couteaux ile müzakerelerin sürdüğü tarihlerde Osmanlı sahil ve adalarından guano toplanmasıyla ilgili bir başka güçlü rakip daha ortaya çıkmıştır; Daniel Dubasso. Kendisine, yeni bir imtiyaz peşinde koşan bir yatırımcıdan çok V. Cuinet'in imtiyaz hakkını sahiplenmek isteyen muhtelif menşeden biri olarak bakmak gerekir. Kurmuş olduğu Daniel Dubasso ve Ortakları isimindeki Londra Merkezli anonim şirket haricinde hakkında sınırlı sayıda veriye ulaşılabilmektedir. Dubasso, Couteau'nun imtiyaz talebinin gündeme geldiği tarihlerde resmi girişimlerini başlatarak Osmanlı topraklarından guano ihraç imtiyazının hukuken kendi uhdesinde olduğunu ifade etmiştir. Talebi ise diğerlerinden farklı olarak zaten kendi uhdesinde olan imtiyazın kapsadığı coğrafyayı genişletmektir. Buna göre imtiyaz hakkı V. Cuinet ile aralarında akdettikleri bir sözleşme gereği üzerine geçmiştir. Hatta kendisi Cuinet'nin guano konusundaki beyanlarının gerçekliğini teyit etmek üzere bölgede keşif çalışmasında bulunmuş ve bunun için 800 İngiliz lirası kadar da masraf etmiştir (BOA.BEO.316/23684, BOA.HR.İD.2019/18, BOA.HR.TO.538/92).

	Imports.		Exports.	
1840	—	—
1841	2,881	Tons	46	Tons
1842	20,398	..	234	..
1843	3,002	..	2,229	..
	<u>26,281</u>	..	<u>2,509</u>	..
	Imports.		Exports.	
1844	104,251	Tons	3,782	Tons
1845	283,300	..	5,668	..
1846	89,203	..	6,174	..
1847	82,392	..	8,824	..
1848	71,414	..	11,864	..
1849	83,438	..	16,203	..
1850	116,925	..	22,575	..
1851	243,014	..	30,419	..
1852	129,889	..	36,247	..
1853	123,166	..	40,937	..
	<u>1,326,992</u>	..	<u>182,693</u>	..

Fig. 5. Guano ticaretinin ilk yıllarında (1840-1853) İngiltere'ye ithal edilen ve buradan ihraç edilen guano miktarını gösterir tablo. Kaynak; Hermann Voss, Peruvian Guano (Tablonun soldan sağa doğru birinci sütunu ticari yılı, ikinci sütunu İngiltere'ye ithal edilen üçüncü sütunu ise İngiltere'den ihraç edilen guano miktarını ton olarak göstermektedir)

Dubasso'nun da katılımıyla birlikte guano ihracatı üzerindeki talepler daha da çeşitlenmiştir. Meselenin giderek karmaşık bir hal alması ve taliplerin hızla çoğalması, konunun hukuki boyutunun netleştirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Bu çerçevede bir yandan eski kayıtlar araştırılarak guano imtiyazının durumu saptanmaya, bir yandan da takip edilmesi gerekli yasal prosedür belirlenmeye çalışılmıştır. Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti, Rüşumat Emaneti ve nihayetinde Babıali arasında cereyan eden müzakereler, guano ihracatına ilişkin imtiyazın 25 yıl müddetle V. Cuinet üzerinde bulunduğunu ve yasal sürenin henüz dolmamış olduğunu netleştirmiştir. Ancak İzmir, Selanik ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Beyrut gümrüklerinden merkeze ulaşan aylık icmal raporları, imtiyazın başlangıç tarihi olan 1870 yılından 1872 yılına kadar guano ihracına dair bir kaydın yer almadığını gösterdiğinden Maliye Nezareti bu argümanı, takip eden yıllar için de delil kabul etmiştir. Sözleşme içeriğinin uygulanmasına sahibi tarafından rağbet gösterilmediği kanaatiyle, zaman aşımına uğramış bu metin fesih olunmuş sayılmıştır. Böylece Couteaux ile yürütülecek imtiyaz hukukunun ayrıntıları üzerindeki görüşmeler devam ettirilmiştir. Öte yandan Dessaux ve Dubasso, taleplerini imtiyaz hakkı üzerindeki meşruiyet iddialarına dayandırdıklarından, Maliye Nezaretince ilk etapta ve kuyud-ı atika araştırılmaksızın verilen fesih kararı, kısa süre zarfında hızlıca alınmış bir karar olarak değerlendirilmeye başlanmış ve hak iddialarının neden olduğu hukuki endişelerle birlikte Babıali Hukuk Müşavirliği'nin görüşüne danışılmıştır. Babıali Hukuk müşavirliği, yaptığı incelemeler sonucunda mevcut muğlaklığı, fesih kararının ancak zaman sınırı ile bağlanmamış olan sözleşmeler için geçerli olabileceği yönünde netleştirmiştir. Eldeki sözleşme ise 25 yıllı taahhüt edilmiş olduğundan bir fesih durumu söz konusu değildir. Üstelik 1872 tarihli ikinci fermanla V. Cuinet'in yaptığı masrafa karşılık gümrük resmi indiriminden faydalanacağı kayıtlara geçmiş olduğundan, süresi tamamlanmadan müdahale edilecek ve delinecek olan bu imtiyaz, Osmanlı tarafı açısından hukuki sorunlara neden olabilecek, hatta Osmanlı hükümetine yönelik tazminat taleplerini dahi gündeme getirilebilecektir. Bu nedenle Meclis-i Vükela'nın nihai kararı ile birlikte hükümet, V. Cuinet üzerine tanımlı olan ve henüz süresi dolmamış bulunan imtiyaz hukukunun cari olduğuna ve kimse tarafından delinemeyeceğine karar vermiştir. Dessaux veya Dubasso'nun Cuinet ile aralarında akdetmiş olabilecekleri sözleşmeler ise Devlet-i Aliyye'nin taraf olmadığı sözleşmeler olduğundan resmi bir niteliklerinin olmadığı kabul edilmiştir. Böylece G. Couteaux'un ileriki yıllar için yeni bir imtiyaz elde etme konusunda yürüttüğü kulis faaliyetlerinde eli ciddi anlamda güçlenmiştir (BOA.BEO.316/23684, BOA.MV.77/44, BOA.BEO.356/26689, BOA.Y.A.RES.71/22).

Dubasso'nun da katılımıyla birlikte guano ihracatı üzerindeki talepler daha da çeşitlenmiştir. Meselenin giderek karmaşık bir hal alması ve taliplerin hızla çoğalması, konunun hukuki boyutunun netleştirilmesi zorunluluğunu doğurmuştur. Bu çerçevede bir yandan eski kayıtlar araştırılarak guano imtiyazının durumu saptanmaya, bir yandan da takip edilmesi gerekli yasal prosedür belirlenmeye çalışılmıştır. Maliye Nezareti, Ticaret Nezareti, Rüşumat Emaneti ve nihayetinde Babıali arasında cereyan eden müzakereler, guano ihracatına ilişkin imtiyazın 25 yıl müddetle V. Cuinet üzerinde bulunduğunu ve yasal sürenin henüz dolmamış olduğunu netleştirmiştir. Ancak İzmir, Selanik ve Cezayir-i Bahr-ı Sefid ve Beyrut gümrüklerinden merkeze ulaşan aylık icmal raporları, imtiyazın başlangıç tarihi olan 1870 yılından 1872 yılına kadar guano ihracına dair bir kaydın yer almadığını gösterdiğinden Maliye Nezareti bu argümanı, takip eden yıllar için de delil kabul etmiştir. Sözleşme içeriğinin uygulanmasına sahibi tarafından rağbet gösterilmediği kanaatiyle, zaman aşımına uğramış bu metin fesih olunmuş sayılmıştır. Böylece Couteaux ile yürütülecek imtiyaz hukukunun ayrıntıları üzerindeki görüşmeler devam ettirilmiştir. Öte yandan Dessaux ve Dubasso, taleplerini imtiyaz hakkı üzerindeki meşruiyet iddialarına dayandırdıklarından, Maliye Nezaretince ilk etapta ve kuyud-ı atika araştırılmaksızın verilen fesih kararı, kısa süre zarfında hızlıca alınmış bir karar olarak değerlendirilmeye başlanmış ve hak iddialarının neden olduğu hukuki endişelerle birlikte Babıali Hukuk Müşavirliği'nin görüşüne danışılmıştır. Babıali Hukuk müşavirliği, yaptığı incelemeler sonucunda mevcut muğlaklığı, fesih kararının ancak zaman sınırı ile bağlanmamış olan sözleşmeler için geçerli olabileceği yönünde netleştirmiştir. Eldeki sözleşme ise 25 yıllı taahhüt edilmiş olduğundan bir fesih durumu söz konusu değildir. Üstelik 1872 tarihli ikinci fermanla V. Cuinet'in yaptığı masrafa karşılık gümrük resmi indiriminden faydalanacağı kayıtlara geçmiş olduğundan, süresi tamamlanmadan müdahale edilecek ve delinecek olan bu imtiyaz, Osmanlı tarafı açısından hukuki sorunlara neden olabilecek, hatta Osmanlı hükümetine yönelik tazminat taleplerini dahi gündeme getirilebilecektir. Bu nedenle Meclis-i Vükela'nın nihai kararı ile birlikte hükümet, V. Cuinet üzerine tanımlı olan ve henüz süresi dolmamış bulunan imtiyaz hukukunun cari olduğuna ve kimse tarafından delinemeyeceğine karar vermiştir. Dessaux veya Dubasso'nun Cuinet ile aralarında akdetmiş olabilecekleri sözleşmeler ise Devlet-i Aliyye'nin taraf olmadığı sözleşmeler olduğundan resmi bir niteliklerinin olmadığı kabul edilmiştir. Böylece G. Couteaux'un ileriki yıllar için yeni bir imtiyaz elde etme konusunda yürüttüğü kulis faaliyetlerinde eli ciddi anlamda güçlenmiştir (BOA.BEO.316/23684, BOA.MV.77/44, BOA.BEO.356/26689, BOA.Y.A.RES.71/22).

Gerçekten de hükümet yapılan müzakereler sonucunda imtiyaz hakkının Belçika tebaalı G. Couteaux'a verilmesine karar vermiştir. Ancak Osmanlı padişahının konuya ilişkin iradesi açık ve net bir ön koşul sunmaktadır. O da operasyonun yürütüleceği Kızıldeniz sahil ve adalarında istihdam edilecek tüm memur ve amelenin yerli halk ile Osmanlı tebaasından olması ve Londra'ya yapılacak nakliyatın Osmanlı bandıralı gemilerle yürütülmesidir. Dönemin padişahı II. Abdülhamit

Years.	IMPORTS.								EXPORTS.	
	Chil.		Peru.		Other Countries.		TOTAL.		TOTAL.	
	Quantity.	Value.	Quantity.	Value.	Quantity.	Value.	Quantity.	Value.	Quantity.	Value.
1854	Tons.	£	Tons.	£	Tons.	£	Tons.	£	Tons.	£
1854	4,349	46,739	221,747	2,439,217	9,115	44,316	235,111	2,530,272	50,254	539,393
1855	5,437	61,030	255,535	3,868,380	44,089	207,750	305,061	3,137,160	47,502	483,535
1856	991	11,496	177,016	3,053,386	13,494	71,549	191,501	3,136,431	64,384	714,389
1857	6,005	78,065	264,230	3,434,990	18,127	100,019	288,362	3,613,074	23,741	297,258
1858	7,270	57,066	302,207	3,788,198	44,054	236,906	353,541	4,084,170	19,632	226,746
1859	632	3,617	49,064	588,768	34,426	176,948	84,122	769,333	23,381	259,448
1860	—	—	122,459	1,469,508	18,976	88,387	141,435	1,557,895	20,459	225,387
1861	3,345	19,119	161,566	1,938,792	13,512	64,372	178,423	2,022,283	12,403	140,570
1862	147	956	69,390	879,585	72,099	754,781	141,636	1,635,322	16,225	187,391
1863	465	3,061	196,704	2,441,354	36,405	214,441	233,574	2,658,826	7,075	80,534
	28,541	283,149	1,819,918	21,902,178	304,307	1,359,469	2,152,766	24,144,796	285,056	3,154,751

Fig. 6. 1854-1863 Arasında İngiltere'ye ithal edilen ve buradan ihraç edilen guano miktarını ve değerini gösterir tablo
Kaynak; Hermann Voss, Peruvian Guano

geri kalan tüm ayrıntıları belirleme işini, karşılıklı müzakerelere bırakmıştır. Bu koşul göz önünde bulundurularak yasal sürenin dolmasını takiben ortaya çıkacak yeni guano imtiyazı konusundaki ön sözleşme G. Couteaux ile yapılmıştır (BOA.BEO. 316/23684, BOA.MV.77/44, yapılan prensip anlaşmasında vergilendirmeye ilişkin hükümler şöyledir; Osmanlı sınırları dahilinde satılacak guanonun her tonilatosu için hükümete iki Osmanlı lirası ve Avrupa’da satılacak guano için, satış fiyatına göre tonilato başına 60 kuruştan 550 kuruşa kadar vergi verilecektir, BOA.BEO. 989/74168). Bunun bir diğer anlamı, cari guano imtiyazı üzerindeki hak iddiası tanınmasa da rekabetten çekilmeyen ve yapılacak yeni bir sözleşme için talip olduğunu hükümete açıkça bildiren Dubasso’ın teklifinin rağbet görmemesidir. Adı geçene söz konusu gelişmeden sonra konuyla ilgili olarak resmi kayıtlarda bir daha rastlanmamaktadır. Öte yandan prensip anlaşması sağlanan Couteaux cephesinde de işler olumsuz bir seyir almıştır. 1894 yılına gelindiğinde hala imtiyaz koşulları nihai formunda değildir. Ek olarak imtiyaza konu olan bölgede yerel tüccarın gayri resmi biçimde guano ihracı yaptığı yönünde haberler dolanmaktadır. Couteaux, istihbarat ağıları sayesinde Hudeyde’li küçük çaplı bir tüccarın sahil ve adalardan topladığı 4 bin tonilatoyu aşkın guanoyu Avrupa’ya kaçırıldığını öğrenmiştir. Söz konusu gelişme de doğal olarak müstakbel âkit tarafında ciddi bir rahatsızlık yaratmıştır. 1894 yılı Haziran’ında Maliye Nezareti’ne sunduğu bir dilekçe ile Couteaux, Hazine açısından neden olmakta olduğu ve olacağı mali kayba vurgu yaparak hükümeti kayıt dışı guano ihracatı hakkında uyarmıştır. Bunun üzerine hükümet Rüşumat Emanetine talimat verilerek Hazinesinin kaybına meydan verilmemesini bildirmiştir (BOA.Y.A.RES.71/22, BOA.Y.MTV.97/50). Ne var ki yürütülen tüm ikili görüşmelere, sağlanan mutabakata ve nihayetinde II. Abdülhamit’in konuyla ilgili olumlu iradelerine karşın G. Couteaux, Kızıldeniz sahillerinin guano ihalesine sahip olamamıştır. Resmi kayıtların şimdilik ketum davrandığı olay gelişimi bir başka çalışmaya gebedir. Burada kendisinin girişimini istediği yönde sonlandıramadığını ve imtiyaz sözleşmesinin bir sebeple Osmanlı padişahınca onaylanmadığı söylemekle yetinilecektir. Dolayısıyla 1896 yılını takiben Couteaux’un ismine de guanoyla ilgili resmi kayıtlarda rastlanmaz.

1897 yılına gelindiğinde guano, vadettiği ekonomik getiri ile bir kere daha deniz ticareti ile alakalı ve belli derecede varlık sahibi Osmanlı tüccarını çekim alanına dahil etmiştir. Söz geçən tüccarlar ya önceki sözleşmelerde olduğu üzere imtiyaz usulüyle veya Hazine adına işletmek gibi Osmanlı ekonomik sisteminin izin verdiği alternatif diğer seçenekler yoluyla guanonun ticaretine talip olarak Maliye Nezareti’ne başvuruda bulunmuşlardır. Böylece hükümet bir kere daha ilgili birimlerini konuya ilişkin ayrıntılı inceleme yapmaya sevk etmiştir. Zira guano bu tarihte Osmanlılar için cazibesini olduğu kadar sırrını da korumaktadır. Avrupa hükümetlerinin bundan dikkate değer ölçüde gelir temin ettiği, hatta bunu iltizam usulüne benzer biçimde işleten Peru’nun yıllık hasılatının 80 bin Osmanlı altınını aşkın olduğu duyulmuşsa da Devlet-i Aliyye bahse konu ticaretten henüz bir semere elde edememiştir. Dolayısıyla rezerv miktarı, kalitesi, sevk olanakları, eldeki numunenin Avrupa piyasalarındaki karşılığı ve muhtelif diğer faktör hakkında ayrıntılı bir bilgi edinilmeksizin böyle vaatkar bir ticari kaynağın ihalesi için acele edilmemesi gerektiğine kanaat getirilmiştir. Hükümet konuyla ilgili ayrıntılı bir çalışma için Maliye Nezareti’ne bağlı Maliye Meclisine görev vermiştir. Bu arada guanoya ilişkin talepler de Nezarete gelmeye devam etmektedir (BOA.BEO.989/74168).

Yeni dönemin taliplerinin başındaki isim Hacı Evliya Arif Efendi’dir. Arif Efendi resmi kayıtlara bakılacak olursa vapur sahibi varlıklı bir tüccardır. Guanonun varlığından haberdar olmadan çok kısa bir süre öncesinde hemen aynı bölgede (Kuveyt, Katif ve Katar sahillerinde) *inci ve sedef* arama imtiyazı peşindedir (BOA.BEO.132/9839). Hatta bölgede yürütülen yaklaşık 40 bin lira değerindeki kaçak ihracatı hükümete ihbar eden de kendisidir. Guano konusundaki taleplerini de ilk kez bu tarihlerde, yani 1893 yılında dile getirmiştir. Ancak söz konusu tarih G.

Couteaux'un imtiyaz konusunda hükümetle bir prensip anlaşmasına varmış olduğu bir tarih olduğundan, talebi göz ardı edilmiştir. Oysa direkt Osmanlı padişahına hitaben kaleme aldığı bir arzuhalle devlet hazinesi için büyük kıymet arz eden böyle bir özvarlığın yabancı kökenli bir tüccardansa devlete sadakati tartışma götürmeyecek Osmanlı kökenli bir girişimciye, kendisine verilmesinin düşünülmesini istemiştir (BOA.Y.PRK.AZJ. 26/4). Ne var ki bu istek, yukarıda da belirtildiği üzere karşılık bulmamıştır.

Hacı Evliya Arif Efendi, Couteaux'un rekabet piyasasından çekilmesiyle birlikte 1896 yılında guano imtiyazı için bir kere daha hükümetten talepte bulunmaktadır. Talebe konu olan coğrafya yine Kızıldeniz sularıdır. İç Deniz'in doğu kısmında Yemen istikametinde konuşlanmış Fersan adaları ile batı kısmında Musavva istikametinde konuşlanmış Dahlak adaları, talibin guano ihracatı için işaret ettiği merkezler olmuşlardır. Yöntem ise bu kez -devletin gelir payını önceki sözleşmelere kıyasla yarı yarıya arttırdığı için imtiyaz hukukuna yeğ tutulacağını düşünülen- 'Hazine adına işletme' yöntemidir. Arif Efendi hükümetten başlangıç olarak beş yıllık bir dönemle sınırlı tutulmak koşuluyla guanonun kendisi tarafından Hazine adına işletilmesini talep etmiştir. Bir deneme mahiyetinde olacak olan bu uygulama çerçevesinde ambar, depo vb. gerekli olabilecek her tür binanın inşası, tutulacak hesaplar için istihdam edilecek memurların maaşları gibi tüm operasyon masrafları tarafından üstlenilecek, masraflar çıkarıldıktan sonraki saf hasıla ise Hazine ile arasında yarı yarıya paylaşılacaktır. Bu arada hükümet ürünü yükleneceği yerlerde istihdam edeceği memurlarıyla denetleyebilecek, buna karşılık yükleme ve ihracat aşamalarında âkide gerekli kolaylığı sağlayacaktır. Fiyatlar da yükün indirildiği yerlerdeki Devlet-i Aliyye şebhenderleri aracılığıyla kontrol altında tutulacaktır. Arif Efendi ayrıca masraf kalemlerinin de hükümetin atadığı memurlarca denetlenebileceğini taahhüt etmiştir (yine bu teklife göre sözleşme süresinin dolmasını takiben depolarda kalan tüm guano hükümete kalacak, ancak imza edilecek her türlü sözleşme için Arif Efendinin rüçhan hakkı olacaktır. Elde edeceği bu hakkı da yabancı amele istihdam etmediği veya yabancı bir şirketine devretmediği sürece güvenle kullanabilecektir, BOA.BEO. 850/63717).

Arif Efendi'nin yukarıda ayrıntıları özetlenen teklifi bir başka girişimcinin, eski Yozgat mutasarrıfı Süleyman Bey'in rekabetiyle karşılaşmıştır. Ancak bu ikincisi hükümetin çok prim vermediği bir teklif olduğundan kısa sürede rekabet sahasından çekildiği ve meydanın bir müddet neredeyse tamamen Arif Efendiye kaldığı görülecektir. Zira Süleyman Bey her tonilato için iki çeyrek gümüş Mecidiye vermeyi teklif etmektedir. Bu ise hükümete göre diğer tekliflere kıyasla sadaka niteliğindedir. Kendisi daha sonra vergi bedelini tonilato başı bir Mecidiyeye yükseltse de teklifi aslen yarasa gübrelerini konu edindiğinden hükümet tarafından ayrı bir değerlendirme konusu olarak görülmüştür (BOA.ŞD.2981/15, BOA.BEO.1059/79377). Nitekim bu çalışmada da yarasa gübresi kapsam dışı tutulmaktadır.

Arif ve Süleyman Efendiler ile birkaç küçük çaplı girişimcinin (BOA.BEO.989/74168, BOA.BEO.1059/79377) daha guanoya ilişkin taleplerini dile getirdikleri tarihlerde, hükümetin guano hakkında Maliye Meclisinden talep etmiş olduğu ve yukarıda zikredilmiş olan ayrıntılı inceleme de tamamlanmıştır. Maliye Meclisi, bahse konu ürünün kıymet itibarıyla Amerika kıtasında -özellikle Peru sahilleri ve adalarında- elde edilenden düşük olduğunu ortaya çıkarmıştır. Buna göre guano; *..Kızıldeniz sahillerinde biri Cidde'ye 250 ve diğeri Yemen sahillerine 80 mil mesafede olan iki adada (Fersan-Farasan, Dehlek-Dahlak) yoğun halde bulunmaktadır. Rezervin net miktarı tespit edilememekle beraber birkaç yüz bin tonilato kadar olduğu tahmin edilmektedir. Kimyasal bileşkesine göre her bir tonilatosu için 5 ile 15 Osmanlı lirası arasında bir gelir temini mümkün ise de coğrafyanın muhalefeti masrafı çoğaltıp beklentiyi düşürmektedir* (BOA.BEO.989/74168). Böylece belki de ilk defa bu tarihe kadar gündeme gelmiş olan guano

imtiyazlarının neden bir nihayete eremediği konusu bir nebze netlik kazanmıştır. Meclis'in araştırması Kızıldeniz rezervlerinin ekonomik anlamda potansiyelleri yüksek ve gelecek vadeden kaynaklar olsalar da coğrafyanın elverişsizliği dolayısıyla değerlendirilemediklerini göstermiştir. Ancak yine de basit bir benzetmeyle anlatılacak olursa 'hazinenin varlığı, çıkarılabileceği yönündeki umutların beslenmeye devam etmesi için yeterli olmuştur'. Guano yerinde kaldığı müddetçe talepler gelmeye devam etmiştir.

1901'de bu kez Devlet-i Aliyye tebaasından Mehmed Abbas Efendi guano imtiyazını talep etmiştir. Üstelik bu talep, takip eden yıllarda önemli bir rekabete de kapı açacak bir taleptir. Mehmed Abbas aslında belirtilen tarihlerde Hindistan ticareti ile ilgilenmekte olan Osmanlı tebaası tüccardan birisidir. Bölgedeki guano varlığından haberdar olmasını sağlayan gelişme, Bombay'dan Cidde'ye ulaşmaya çalışan ortağı Test Frata'nın Babülmendep açıklarında fırtınaya yakalanarak Cebel-i Tuyur (Jabal al-Tair) adasına sığınmasıdır. Bu vesile ile adanın guano varlığından haberdar olan Test Frata?, 1894 yılında meydana gelen söz konusu olayda 50 ton kadar guanoyu Londra pazarlarında satıp tonilato başına 10 İngiliz lirası kâr etmiştir. Bunun üzerine iki ortak bu kârlı girişimi uzun vadeli bir kazançla dönüştürmeyi düşünmüşlerdir. Böylece Dersaadet'e gelerek imtiyaz hakkı elde etme peşine düşmüşlerdir. İlk etapta tüccardan

Hacı Evliya Efendi ile irtibat kurmuşlar, o da kendilerini İngiliz banker Mösyö Baker'a yönlendirmiştir. M. Baker konudan haberdar olur olmaz belirtilen bölgeye bir keşif grubu yollamış ve keşif sonucu bölge mahsulünün Londra'da 6-10 İngiliz lirasına satılabildiğini bir kere daha doğrulanmıştır. Yaşanan gelişme, M. Baker'ın, bir başka talip olarak Maliye Nezareti'ne imtiyaz başvurusunda bulunmasına yetmiştir (BOA.Y.PRK.ASK.173/73). Ancak hükümet imtiyaz talebinde bulunanın yabancı olmasının barındırdığı sakıncaları gerekçe göstererek bu talebe olumlu yanıt vermemiştir. Bu da araştırmacıya talebi bilinmeyen bir sebeple Saray'dan ret cevabı alan bir başka yabancı kökenli girişimciyi; Couteaux'u hatırlatmaktadır. Acaba ülke varlıklarını emlak-ı hümayuna dahil ederek muhafaza etme politikasıyla hatırlanan Osmanlı padişahı II. Abdülhamit guano meselesine de benzer bir tutumla mı yaklaşmaktadır? Takip eden yıllarda yaşanan diğer bazı gelişmelerin bu kanaati daha da güçlendirdiği görülecektir. M. Baker meselesine gelinceki olursa, kendisinin böylece guano rekabetinde pasifize edilmiş olduğu söylenebilir. Ne var ki Abbas Efendi, kendisini bölgenin guano varlığından haberdar ettiği Hacı Evliya Efendi'nin konuyla ilgili talep sahiplerinden biri olmasını ve dolayısıyla kendisiyle olan rekabetini önleyememiştir (BOA.Y.PRK.ASK.173/73). Sözü edilen Hacı Evliya Efendi, şüphesiz Couteaux rekabetinden hatırlanacak olan Hacı Evliya Arif Efendi'nin ta kendisidir. Bu vesileyle sözü edilen şahsın Kızıldeniz guano rezervinden nasıl haberdar olduğu da öğrenilmiş olmaktadır.

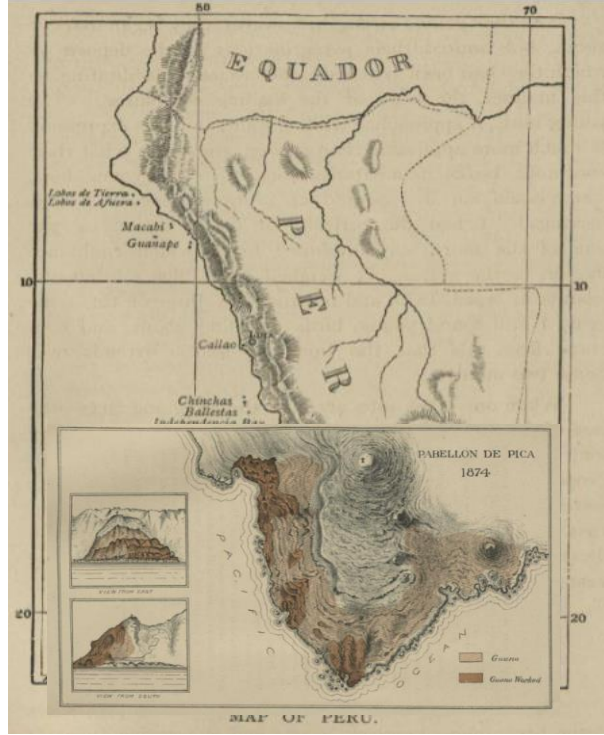

Fig. 7. Peru'nun meşhur guano adalarını(üstte) ve Şili sahillerindeki guano rezervlerinden bir kesiti(alta) gösterir görsel. Kaynak; Hermann Voss, Peruvian Guano

Öte yandan Abbas Efendi'nin de katılımıyla guano rekabeti yeni bir ivme kazanmıştır.

Yeni rakip Abbas Efendi'nin taahhünamesinin ayrıntılarına bakıldığında dikkat çekici bazı noktalarla karşılaşılmaktadır. Bunlardan ilki, imtiyaza konu olan yerin Cebeli Tuyur (Jabal al-Tair) adasıyla spesifize edilmesidir. Kızıldeniz'in diğer guano adaları imtiyaz talebi kapsamına alınmamıştır. Bir diğer dikkat çekici nokta, imtiyaz başvurusunun Bahriye Nezareti'ne yapılmasıdır. Ya asıl başvuru kaynağının neresi olması gerektiği kestirilememiştir veya özel olarak Nezaretin aracılığı tercih edilmiştir. Abbas Efendi yaptığı başvuruda imtiyaz için kendi kâr oranının 3/10 olarak öngörmüştür. Buna göre elde edilecek safi hasılının %30'u kendisine kalacak, %70'i ise Bahriye Dairesi'nin olacaktır. Talep sahibi başvurusunda dairenin hesabına düşen payla neler yapılabileceği konusundaki fikirlerini de dile getirmiş, böylece oranın büyüklüğüne vurgu yapmak suretiyle pazarlıktaki gücünü arttırmaya çalışmıştır. Buna göre elde edilecek gelirin yarısını Hicaz Demiryolu inşası için İane Komisyonu'na bağışlamak mümkündür. Geri kalan %50 ile de Şehzade Abdulkadir Efendi adına yaklaşık 10 yıl önce inşasına başlanıp masraflarına karşılık bulunamadığı için kızakta çürümekte olan zırhlı kruvazör ile Tersane'de bulunan diğer üç kruvazörün inşası tamamlanabilir (BOA.Y.PRK.ASK.173/73). Ne var ki Abbas Efendi'nin teklifi konusundaki işlemler henüz bir sonuca ulaşmadan, bundan sonra akdedilecek guano imtiyazlarının kaderini sonuna kadar değiştirecek önemli bir gelişme yaşanmıştır. Devletin guano varlığı, diğer birçok menkul ve gayri menkul gelir kaynağı gibi 23 Kasım 1901 tarihli bir irade ile Hazine Hassa Nezareti'nin tasarrufuna geçirilmiştir (BOA.BEO.1795/134615, BOA.İ.HUS.94/16).

Bilindiği üzere II.Abdülhamit, Tanzimat'ın ilanıyla Maliye Hazinesi'ne devredilen ve menkul gayri menkul çok sayıdaki gelir kaynağını kapsayan Osmanlı Hanedanına ait emlakı tekrar Hazine-i Hassa idaresine almıştır. Bununla yetinmeyip daha sonraki yıllarda satın aldığı mülklerle de emlak-ı hümayunun kapsamını genişletmiştir. Kimi araştırmalarda siyasi ve idari maksatlarla ve devlet malını korumak üzere yapılmış olduğu ifade edilen bu uygulama içerisine çeşitli imtiyazların da dahil olduğu, söz konusu çalışma bakımından büyük önem arz eden ve işlem yönünden guanoya en yakın sayılabilecek maden işletme imtiyazlarının da bu kapsamda yer aldığı görülmektedir (Terzi 2000, 81-90). Devletin guano varlığı da aynı şekilde padişahın bir iradesi ile Hazine-i Hassa Nezareti idaresine geçirilmiştir. Bu, Kızıldeniz'in muhtelif mevkiinde (gerek sahillerde gerek adalarda) bulunan guanonun da aynı kadere paylaştığı anlamına gelmektedir. Sözü edilen bölgedeki guano yığınlarının açılması, gemilere yüklenmesi ve satışını kapsayacak her türlü imtiyaz da böylece Hazine-i Hassa'ya ihsan olunmuştur. Bu nedenden ötürü Maliye Nezareti takip eden yıllarda yapılacak her türlü işleme esas olması için guanonun Kızıldeniz'deki rezervlerini gösterir ayrıntılı bir haritayla birlikte ilgili tüm evrakı Hazine-i Hassa Nezareti'ne teslim etmiştir (BOA.BEO.1795/134615, BOA.İ.HUS.94/16, BOA.BEO.1880/140930. İlgili arşiv kayıtlarında bahsedilen haritaya ulaşılamadığı belirtilmelidir. Araştırma kapsamında görülen hiçbir dosyada devletin guano varlığına ilişkin bir harita çıkmamıştır).

Böylece yapılacak başvuruların yeni odağı haline gelen Hazine-i Hassa Nezaretine işletme ayrıcalığı için ulaşan ilk isim, karardan hemen önce imtiyaz hakkı için hükümet nezdinde girişimlerde bulunan Abbas Efendi'dir. Abbas Efendi, yeni muhatabı Hazine-i Hassa Nezareti'nin çıkarlarını koruyacak surette düzenlemiş olduğu yeni bir sözleşme metni ile birlikte 15 yıllığına Cebel-i Tuyur (Jabal al-Tair) adasının guano imtiyazını bir kez daha talep etmiştir. Hazırladığı metin, V. Cuinet ile akdedilen ve bu türden imtiyaz sözleşmelerinin iptidai örneklerinden biri olan 25 yıllık ilk sözleşmeye kıyasla hem guano özelinde hem de imtiyaz hukuku bağlamında nasıl bir gelişme kaydedildiğini açıkça göstermektedir (BOA.Y.MTV.234/31). Giriş kısmında sözleşmenin Kızıldeniz'de Cebel-i Tuyur (Jabal al-Tair) adalarındaki guanonun ihracı için yapıldığı

ifade edilerek coğrafi kapsamı netleştirilmiş olan bu metne göre;

Md 1 Adı geçen adada bulunan gübrenin miktar ve mahiyetinin tespiti ve bunun ihracı için ne gibi tedbirlerin alınması gerektiğinin saptanması için bölgeye masrafları taahhüt sahibi tarafından karşılanmak şartıyla Bahriye Nezareti ile Yemen Vilayeti'nden tayin olunacak memurlardan oluşan bir keşif heyeti gönderilecek,

Md 2 Elde edilecek sonucun tatminkar olması durumunda taahhüt sahibi nakliyatı kolaylaştırmak ve tüm operasyonun sorunsuz yürütülmesi sağlamak amacıyla gerekli iskele ve amele ikametine mahsus kulübelerin inşası ile gerekli tüm diğer teçhizatı temin edecek,

Md 3 İki tarafın rızasıyla 15 yıllığına akdedilen sözleşmenin bitiminde âkit operasyon için kullandığı menkul ve gayri menkul tüm teçhizatı Hazine-i Hassa'ya devrederek bunlar üzerinde hiçbir hak ve talepte bulunmayacak,

Md 4 Guano ihracatının %60'ı Hazine-i Hassa ve %40'ı taahhüt sahibine ait olup operasyonun tüm masrafı bu %40'lık hissedenden karşılanacak,

Md 5 Nakliyatın güvenle yapılabilmesi ve ihracatın herhangi bir engele -özellikle denizden gelebilecek bir saldırıya- takılmaması için Hazine-i Hassa tarafından (%60'lık guano gelirinin %6'lık kısmı buna tahsis edilmek üzere) her biri 10 biner liradan 3 adet topçeker istimbottan tedarik edilecek ve Hazine'nin bu masrafı sözleşmenin diğer âkidi olan Abbas Efendi tarafından peşin olarak karşılanacak,

Md 6 Sözü geçen 3 istimbotta görev yapacak -zabıtarlar dahil- 36 personelin masrafları ile istimbottarın yakıt bedelleri tamamıyla Hazine-i Hassaya ait olacak,

Md 7 Sözleşme süresi içinde zorunlu bir sebeple sözleşmenin feshi gündeme geldiği takdirde taahhüt sahibi vapur bedeli olarak Hazine-i Hassa'dan buna ayrılmış olan %6'lık tahsisattan fazlasını isteyemeyecektir.

Md 8 İhracatın ve nakliyatın miktarının bilinebilmesi ve Hazine'nin çıkarının korunabilmesi için Hazine-i Hassa tarafından bir memur görevlendirilerek karşılıklı defter kaydı tutulacak,

Md 9 Abbas Efendi, talep söz konusu olduğunda hazineye ait hisseyi de kendisine ait hisseyi pazarlayacağı yere nakil ile satışını gerçekleştirmekle, gelirini de orada bulunacak hazine memuruna teslimle yükümlü olacaktır. Hazine adına satılan bu gübrenin değeri yapılacak piyasa yoklamasıyla ve buna ilişkin sunulacak resmi evrakla daima kontrol edilecektir. Abbas Efendi ayrıca bu anlaşmayı onaylayacak iradenin teminini takiben bir hafta zarfında güvenilir kefil göstereceği gibi Bankasına da 2500 lira teminat akçesi yatırarak ve mukavele hükümleri yerine getirilmediği takdirde hazinenin bu parayı el koymaya hak ve yetkisi olacaktır (BOA.Y.MTV.234/31).

Görüldüğü üzere V. Cuinet'e ait ilk sözleşmeye kıyasla, Abbas Efendi'nin sözleşmesi oldukça ayrıntılandırılmış bir metindir. Devletin imtiyaz hukukuna yabancılığı dolayısıyla yaşanan acemilik, yerini tarafların hak ve sorumluluklarının net olarak belirlendiği hükümlere bırakmıştır. Devlet-i Aliyye kendi lehine koruyucu hükümleri çoğaltmıştır. Örneğin imtiyaz sözleşmesiyle devredilen işin tamamlanmaması ihtimaline karşın sözleşme sahibinden kefalet akçesi alınması hükme bağlanmıştır. Sözleşme sahibi için mali yeterliliğini ispat şartı da getirilmiştir. İmtiyaz

konusu olan şeyin kapsamı/sınırlarını, muhteviyatını vb. ayrıntıları netleştirmek adına bununla ilgili keşif ve haritaların yapıp Osmanlı hükümetine verilmesi usulü de yine koruyucu hükümler kapsamında yer almıştır. Ayrıca feshe konu olan durumlar ve süre dolumunda takip edilecek yol ve yöntemler ile devletin denetimini gerektiren durumlar daha ayrıntılı olarak belirlenmiştir.

Öte yandan, Abbas Efendi ile sıralanan maddeler üzerine bir mutabakat sağlanması, Hicaz Demiryolu'nun finansmanı meselesinin bir kere daha gündem maddesi olmasını sağlamıştır. Konunun gündeme taşınmasında, aynı tarihlerde Saray'a sunulan ve guano meselesinin önemli bazı başlıklarını tartıştıktan başka söz konusu finansman biçiminin altını bir kere daha çizen kapsamlı bir layihanın da etkili olduğu söylenebilir. Böylece konu Sadaret makamından Hicaz Demiryolu İane Komisyonuna sevk edilmiştir (BOA.DH.MKT.706/44). Komisyon ise imtiyaz hakkının Hazine-i Hassa Nezareti'ne ait olması dolayısıyla ne tür bir işlem yapılabileceğini müzakere için öncelikli olarak buraya başvurmayı gerekli bulmuştur. Bu çerçevede Hazine-i Hassa Müsteşarı Halis Efendi ile görüşülmüştür. Halis Efendi'nin Nezareti temsilen verdiği cevap dikkat çekicidir. Buna göre hem gerçekçi ve kapsamlı bir keşif çalışması yapılabilmesi, hem bu çalışmanın muhtemel olumlu sonucuna binaen guanonun Avrupa'ya ihraç edilebilmesi, hem de tüm bu operasyonun devletin yüksek denetimi altında sağlıklı yürütülebilmesi iskelelerin inşası, yükleme ve nakliye araçlarının temini, uzman personel ve amele istihdamı vb. çok geniş bir hizmet çerçevesine bağlı geniş bir harcama yelpazesini gerektirmektedir. Hazine-i Hassa'nın ise böyle bir mali yükü kaldıracabilecek durum ve potansiyeli yoktur. Sayılan gerekçelere binaen Halis Efendi guano varlığının özel sermaye ile ortaklaşa işletilmesinin daha uygun olacağını düşünmüştür. Bu çerçevede Evliya Efendi de Abbas Efendi'ye kıyasla daha uygun bir aday olarak değerlendirilmiştir (BOA.Y.A.RES.121/60, BOA.BEO.2192/164344). Evliya Arif Efendi'nin Hicaz Demiryolu için guano gelirinden pay ayrılması meselesini gündeme ilk taşıyan kişi olduğu hatırlanacak olursa, Hazine-i Hassa yetkililerince neden tercih edilen isim olduğunu anlamak daha kolay olacaktır. Arif Efendi bu süreçte kulis çalışmalarını devam ettirmiş olmalıdır. Belki işaret edilen layihanın hazırlanmasında bile payı vardır).

Bizzat Hazine-i Hassa müsteşarı tarafından dile getirilen bu değerlendirme üzerine Hacı Evliya Efendi Komisyona çağırılmış ve operasyonun icrası için gerekli ön sermayeyi tamamıyla ve tek başına temin etmek şartıyla guano imtiyazı kendisine teklif olunmuştur. Evliya Efendi de itirazsız bu teklifi kabul etmiştir. Böylece Hazine-i Hassa tasarrufundaki guano için bir imtiyaz sözleşmesi daha ortaya çıkmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki komisyon 15 yıllık bir süreci kapsayan ve gelirin %60'ını Hazine-i Hassa'ya devredip %40'lık dilimini âkide bırakan ön sözleşme niteliğindeki bu akdin kesinlik kazanmasını, bölgeye bir keşif heyetinin gönderilmesi koşuluna bağlamaktadır. Masrafları âkit tarafından karşılanacak olan keşif heyetine bölgeyi tanıyan ve guano hakkında bilgi sahibi bir uzman da eşlik ettirilecektir. Sözleşmenin geri kalan hükümleri Abbas Efendi tarafından hazırlanan sözleşme sureti ile hemen hemen aynıdır (BOA.Y.A.RES.121/60, BOA.A.DVN.MKL.30/29). Temelde, imtiyaz sahibi yükümlülüklerini belirtilen süre zarfında yerine getirmeyi vadetmiş, Hazine-i Hassa Nezareti de buna karşılık imtiyaz sahibine diğer yatırımcıların rekabetinden koruyacak ayrıcalıklar vererek kendisi denetim ve gözetim fonksiyonunu üstlenmiştir. Ne var ki guanonun Hazine-i Hassa Nezareti denetimine girdiği dönemde ortaya çıkan bu ilk imtiyaz hukukunun kaderi de diğerlerinininkini aşamamıştır. Sözleşme padişahın nihai iradesine mazhar olamamıştır. Belki de en iyi koşulları yakalama hedefinde olan II. Abdülhamit bir kere daha çekimsiz bir tutum izlemiştir. Bu arada guanonun Avrupa'ya doğru olan kaçak ihracatı devam etmiştir. Gerek yerli küçük çaplı tüccar gerek Avrupa bandıralı gemiler ziraatta altın değerinde sayılan söz konusu mahsulü Londra piyasalarında ortaksız pazarlamayı sürdürmüşlerdir (guanonun yabancı menşeli vapurlarla gayri resmi yollardan Avrupa'ya ihraç olunduğu, diğer bazı resmi kayıtlardan dolayı olarak öğrenilmektedir,

BOA.BEO.1797/134706, BOA.İ.HUS.94/16).

Gauno 1904 yılında, yani son imtiyaz sözleşmesinin fikri teatisinden yalnız birkaç ay sonra bir kere daha yeni yatırımcıların girişimlerine konu olmuştur. Gözden geçirilen arşiv vesikaları, bu sefer aynı koşulları sunan iki rakibin olduğunu göstermektedir. Adaylardan ilki, Osmanlı Rum banker ailelerinden Zarifi'lerin kefaleti ile Mösyö Vitis'tir. Hakkında ayrıntılı bilgiye sahip olmadığımız bu şahıs, arkasına Rum banker ailesini aldığına göre Rum bir tüccar olduğu düşünülebilir. Bilindiği üzere Zarifiler, güçlü bir banker ailedirler. Özellikle de bu ismi II. Abdülhamit nazarında ön plana çıkaran Georgios Zariphis (arşiv kayıtlarına yansıyan şekliyle Yorgo Zarifi), şehzadelikten itibaren Sultan'a yakınlığı ile dikkat çekmiş, kendisine mali danışmanlık yapmıştır. Ancak son dönemde II. Abdülhamit ile araları açılmıştır. Ele alınan tarihte ise ailenin temsilcisi olan Yorgo yaşamamaktadır. Ancak ailenin ekonomik varlığı ve nüfuzu devam etmekte, Vitis de desteğini bu güç ve nüfuzdan almaktadır (Akan 2014, 46-48). İkinci aday, hem Avusturya hem de Almanya'nın Kavala'daki fahri konsolosu Adolph Wix (von Zsolnay)'tir. Bir Alman-Yahudi olan bu şahıs 1889'da Yahudi Baron Pierre Herzog tarafından kurulan Herzog et Cie Tütün Şirketi'nin –1905'ten sonra Osmanlı padişahının buradaki başlıca tütün tedarikçisi haline gelen şirketin- Kavala'daki yöneticisidir (Rentetzi 2008, 70). Wix, Osmanlı Reji İdaresi yanında Fransa ve İtalya devletlerine de tütün tedariki yaptığından ve üstün hizmetlerine binaen Osmanlı padişahı tarafından Altın Liyakat madalyası yanında birinci rütbeden Nişan-ı Âli ile de taltif edilmiş olduğundan Hazine-i Hassa Nezaretince güvenilir bir aday olarak görülüp Sultan'a tavsiye edilmiştir (BOA.Y.PRK.HH.35/28). Anlaşıldığı kadarıyla II. Abdülhamit ile hukukları oldukça iyidir. Zira tercih edilen aday O olmuştur. Diğer aday Hazine-i Hassa'nın payını %90'a kadar çıkartmışsa da rekabeti Wix'in seçilmesini engelleyememiştir. Hatta bir aralık Wix'le ilgili olarak çıkan, imtiyaz hakkını bir İngiliz şirketine devredeceği yönündeki dedikodularla ilgisinin olduğu ve bu suretle pazarlığı kendi lehine döndürmeye çalıştığı tahmin olunmaktadır. Zira Hazine-i Hassa Nezareti'nin Wix'in güvenilirliğini sorgulamak adına farklı kaynaklardan bilgi edinmeye girişmesi ile kendisinin %90'lık kâr marjı teklifi hemen aynı tarihlere denk gelmiş ve Nezaret nezdinde hayli kafa karışıklığı yaratmıştır. Ancak gerek Wix'in bu tip asılsız haberlere kesinlikle iltifat edilmemesi yönündeki beyanati, gerekse Selanik Valisi Hasan Fehmi Paşa'nın kefaleti neticesi mevkiini korumuştur. Şubat 1904'te Hazine-i Hassa ile aralarında sağlanan mutabakata binaen bir ön mukavele hazırlanarak onay için Saray'a gönderilmiştir. Toplam 13 maddeden oluşan söz konusu mukavele ile Hazine-i Hassa guano gelirinden yararlanma payını o tarihe kadar gündeme gelmiş olan imtiyaz sözleşmelerine kıyasla en üst seviyeye taşımıştır. Zira sözleşme ihraç olunacak gübrelerin safi gelirinin %85'inin Hazine-i Hassa Nezareti'ne ve kalan %15'inin âkide kalmasını öngörmektedir. Sözleşmenin nihai onayını (irade-i şahaneyi) takiben Bank-ı Osmani'ye yatırılacak olan teminat akçesi de 1000 liraya yükseltilmiştir. Geri kalan hükümleri önceki sözleşmelerle hemen aynı olup yatırımcıya yine rezerv kıymetinin belirlenmesi için yapılacak keşif çalışması ile guanonun muhafazası için gerekli ambar, depo vb. bina inşaatı ve muhtelif diğer masraflarını, Hazine-i Hassa Nezareti'ne de yine imtiyaza konu olan ürünün çıkarılması ve nakli esnasındaki güvenliğinin sağlanması sorumluluğunu yüklemektedir (BOA.Y.MTV.255/262, HH.d..25206, BOA.Y.MTV.256/131). Ancak sağlanan mutabakata karşın imtiyaz hukuku 1904 yılı Haziran'ında hala onaylanmamıştır. Wix bu nedenle Hazine-i Hassa Nezareti'ne başvurarak mevsimin geçip operasyonun bir sonraki seneye sarkacağı tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını bildirmiştir. Sayısız arzuhalinde bu işi devletin yüksek çıkarlarına uygun biçimde yürüteceğine dair olan taahhüdünü teyit etmeyi de ihmal etmemiştir. Ne var ki nihai irade yine çıkmamış ve devlet izniyle yürütülecek bir operasyon yine mümkün olamamıştır (BOA.Y.MTV.260/143).

Bir türlü alınamayan imtiyaz izinlerine karşın guano cazibesini yine de korumuştur. Hükümetin 1904 yılı henüz sona ermeden bir talep patlamasıyla daha karşı karşıya kalması bunun en açık göstergesidir. Kasım ayına gelmeden Hazine-i Hassa Nezareti'ne guano imtiyazı için en

az üç yatırımcı daha başvuru yapmıştır. Bunlar arasında bölge tüccarının varlığı ve sunduğu teklifler dikkat çekicidir. Hudeydeli olan bir girişimci satış işine karışmamakla birlikte ton başına 10 Osmanlı altını karşılığında guanoyu Kızıldeniz'in istenen mevkiine sevk etmeyi teklif etmiştir. Aslında söz konusu teklifin, gerçekçi olması bakımından kayda değer bir teklif olduğunu söylemek gerekir. Zira anlaşıldığı kadarıyla büyük çaplı resmi bir ticaretin ortaya çıkmasındaki en önemli etken aslında imtiyaz taleplerinin Osmanlı padişahının iradesine mazhar olamaması değil, coğrafyadan kaynaklanan zorluklar olmuştur. Diğerlerine göre daha ihtiyatlı davranan başka bir yatırımcının; Galatalı Banker Zaharya'nın girişimi bunu net biçimde göstermektedir. 1904 yılının talipleri arasında yer alan Zaharya, imtiyaz talebinde bulunmadan önce her nasılsa bir deneme operasyonu için II. Abdülhamit'ten izin koparmayı başarmıştır. Bu çerçevede Aden'e gidecek bir geminin guano yüküyle geri gelmesi onaylanmıştır. Böylece İstanbul isimli bir ticari gemi Hazine-i Hassa'dan bir memur nezaretinde bölgeye hareket etmiştir. Ne var ki her biri küçük ve arızalı sahile sahip adalara yanaşamadığı için ancak Yemen Vilayeti'nden temin edilen bir istimbol ile guano rezervi barındıran Cebel-i Tuyur, Fersan ve diğer adalara ulaşılabilmiştir. Geminin yüklenmesi ise coğrafyanın muhalefeti nedeniyle hem çok zaman almış hem de çok masraflı olmuştur. Elde edilen gelir de sarf edilen çabaya kıyasla teşvik edici olmamıştır. Bu bilgilere ek olarak geminin bölgeyi iyi tanıyan sahibinden daha önceki yıllarda Kızıldeniz'in karşı sahilindeki (Musavva civarındaki) adalardan guano ihracını tecrübe eden bir İtalyan şirketin bu işten kâr elde edemeyerek el çektiği öğrenilmiştir (BOA.Y.MTV.267/182). Elde edilen bu bilgiler Osmanlı hükümeti için olduğu kadar araştırmacı için de Kızıldeniz'in cazip guano varlığının neden büyük çaplı bir ticarete dönüşmediği meselesinin aydınlanmasında kıymetli bir argüman olmuştur. Bu aynı zamanda bölge denizinin tüm zorluklarına hakim yerli küçük girişimcinin teklifini niye sevkiyat üzerine odakladığı sorusuna da ışık tutmaktadır. Çünkü sevkiyat en iyi yapabildiği şeydir ve kendi olanakları çerçevesindeki en gerçekçi ve kazançlı tekliftir de. Öte yandan aynı olgu ele alınan süreç boyunca guanonun perakende halde Avrupa'ya taşınmasının sürmesi gerçeğini de açıklamaktadır. Guano küçük çaplı yerli girişimci tarafından adalardan çıkarılmış ve uygun merkezlere kadar Kızıldeniz suları dahilinde taşınmıştır. Avrupalı gemiler ise yükü buralardan alarak esas pazara sevk etmişlerdir. Nakliyatı hızlı, pratik, kapsamlı ve masrafsız hale getirememek, operasyonun büyümesinin önündeki en temel etken olmuştur.

1904 yılının talep patlamasından sonra guano imtiyazı 1909 yılında bir kere de Ernest Thomson tarafından dile getirilmiştir. Hatta arşiv vesikaları aynı yıl başka taliplerin de ortaya çıktığına işaret ederler. Bu nedenle konu Şurayı Devlet'e kadar taşınmış, ancak Nafia Dairesinde yürütülen müzakerelerde ziraat açısından çok değerli olan bu doğal ürünün Osmanlı topraklarındaki varlığının çok dağınık halde, çıkarılmasının çok masraflı ve kimyasal değerinin de Amerika kökenlilere kıyasla düşük olduğu gerçeği bir kere daha teyit edilmiştir. Talep yoğunluğuna binaen ihaleye çıkılmasına karar verilmişse de bundan da diğerleri gibi net bir sonuç çıkmamıştır. Beri yandan guano kendi bölgesinde kendi yerel halkınca perakende surette çıkarılıp pazarlanmaya devam etmiştir (BOA.BEO.3733/279965).

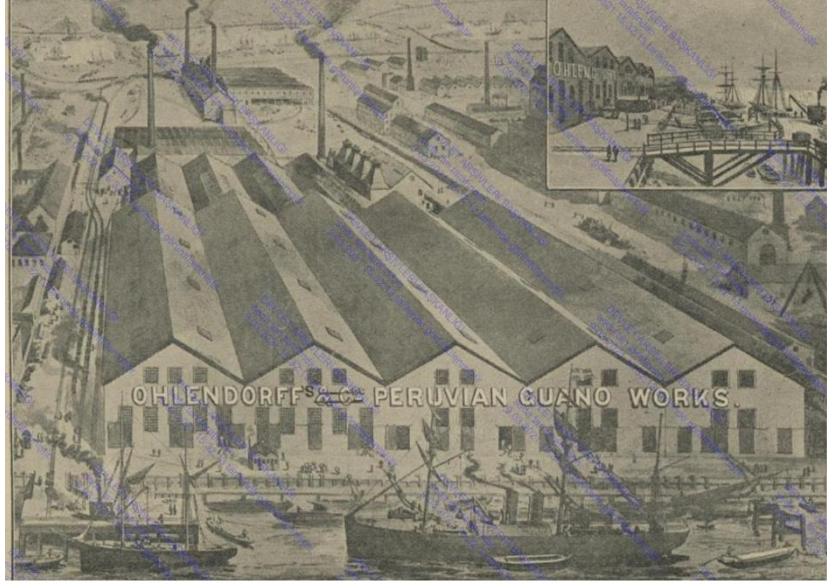

Fig. 8. Ohlendorff and Co.'nun Londra guano işletmelerini gösterir görsel
Kaynak; Hermann Voss, Peruvian Guano

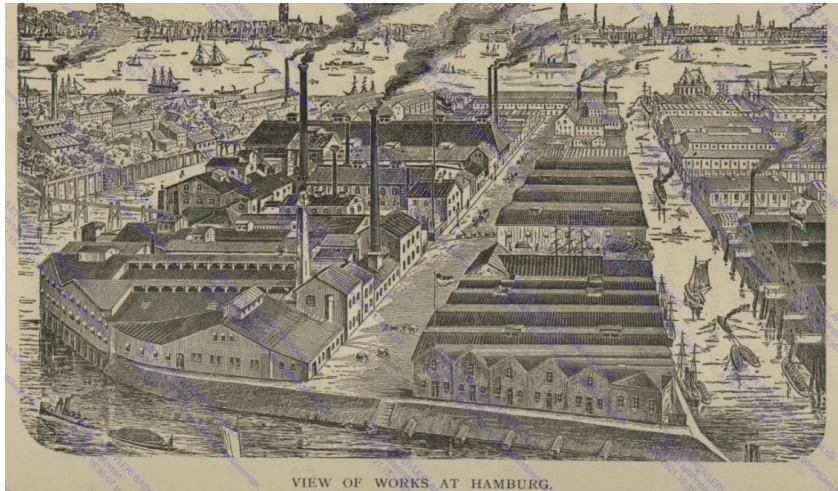

Fig. 9. Aynı şirketin Hamburg işletmelerinin gösterir görsel
Kaynak; Hermann Voss, Peruvian Guano

Sonuç

Sonuç itibarıyla şunları söylemek mümkündür; ziraatta gübre olarak kullanımıyla birlikte XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Avrupa'da büyük bir talep patlamasına konu olan guano ekstratına Kızıldeniz kıyılarıyla yine aynı denizde bulunan Zugar, Haniş, Farsan, Dahlak, Cebel-i Tuyur vb. gibi çoğunlukla gayri meskun haldeki adalarda da rastlanmıştır. Peru rezervlerine kıyasla azot miktarı daha düşük olup kıymet itibarıyla daha mütevazı olan bu taraftaki yataklar, XIX. yüzyılın son çeyreğinde büyük çoğunlukla Osmanlı hakimiyetindedirler. Buralardaki guanonun ticari meta haline dönüşmesi, meşhur Fransız araştırmacı Vital Cuinet'in guanonun Osmanlı coğrafyasındaki varlığına dikkat çekmesiyle olmuştur. Böylece devlete ait söz konusu kaynağın işletilmesi gündeme taşınmış, günün ekonomik konjonktürü gereği de imtiyaz yoluyla işletilmesine karar verilmiştir. İlk imtiyaz sözleşmesi 25 yıllık bir süreyi kapsamıştır. Ancak Cuinet sözleşme süresi tamamlanmaksızın işten el çekmiştir. Muhtemelen yatırımın, coğrafyanın

muhalefeti nedeniyle beklenen ölçüde bir kâr getirmeyeceğini erkenden görmüştür. Takip eden yıllarda çok sayıda girişimci Avrupa piyasalarındaki değerine binaen guanonun cazibesine kapılarak Osmanlı hükümetinden imtiyaz talebinde bulunmuşlardır. Öte yandan Osmanlı hükümeti de süreç boyunca aynı sebeple elindeki kaynak için pazarlık gücünü yükseltmeye çalışmıştır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde teatisi yürütülen sözleşmelerde bu durum doruk noktasına taşınmıştır. Ancak V. Cuinet'in sözleşmesinden sonra nihayete eren bir guano sözleşmesi yapılamamıştır. Bir diğer söylemle, Kızıldeniz'in Osmanlı hakimiyetindeki guano rezervleri resmi yollardan pazara ulaştırılamamıştır. Hazineye kaynak olarak aktarılamayan bu gelir, bölgede küçük çaplı ticaretle uğraşan yerli girişimcilerce ve birkaç Avrupa menşeli tüccar tarafından paylaşılmıştır. Özellikle Avrupalı tüccarlar guano odaklı bir ticaret yürütmekten çok, bunu ikinci sırada kalan bir ticaretin konusu olarak görmüşlerdir. Bunun temel sebebi, ele alınan çalışmada coğrafyanın elverişsizliği olarak değerlendirilmiştir. Zaten kıymet bakımından Amerika örneğine kıyasla daha mütevazı bir değer taşıyan Kızıldeniz rezervleri, bu rezervleri barındıran adaların sığ suları, engebeli sahil şeridi, gayrı meskun ve su kaynaklarından mahrum olmaları vb. sebeplerle guanonun çıkarılması, gemilere yüklenmesi ve sevki aşamalarından oluşan büyük çaplı bir operasyonu gereksiz kılmıştır. Zira bu merkezden periferi doğru büyük bir yatırım zorunluluğu demektir ve geliri masrafını karşılayacak ölçütte değildir. Bu nedenle bölgenin guano ihracatı büyük ölçüde küçük çaplı yerli girişimci eliyle ve perakende surette yürümüş, devlet bu gelirden mahrum kalmıştır.

Yazarın Notu

Bu makale, 2017 yılında Antalya'da düzenlenen IS CER'de sunulan "Osmanlı Devletinde İlk Defa İhdas Edilen Guano İmtiyazı (Fransız Araştırmacı Vital Cuinet Örneği)" başlıklı tebliğin gözden geçirilmiş ve geliştirilmiş halidir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aikman C. M. 2008. *Manures and Principals of Manuring*. London.
- Akan S. 2014, "Osmanlı Rum Bankeri Yorgo Zarifi". *Toplumsal Tarih* 246, 43-51.
- Duffy D. C. 1994, "The Guano Islands of Peru: The Once and Future Management of a Renewable Resource". *Birdlife Conservation Series* 1, 68-76.
- Esirgen S. Ö. 2013, *Osmanlı Devleti'nde Yabancılar Verilen Kamu Hizmeti İmtiyazları*. Basılmış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- Gaines J. S. 2007, "Pacific Guano Company". *A Journal of The History of Falmouth and Vicinity* 21/2, 11-15.
- James J. C. 2012, "Buried in Guano: Race, Labor, and Sustainability". *American Literary History* 24/1, 115-142.
- Kegan P. 2005, *Western Arabia and The Red Sea, by The Naval Intelligence Division*. New York.
- Keskin Ö. 2011, "Osmanlı Devleti'nde Maden Hukukunun Tekâmülü (1861-1906)". *OTAM* 29, 125-148.
- Kılıç S. 2010, *Kuzey-Güney Dengesizliği ve Uluslararası Çevre Politikaları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi. Ankara.
- McCray D. A. 2005, *Eternal Ramifications of The War of The Pacific*. Unpublished Master Thesis, University of Florida, Florida.
- Melillo E.D. 2012, "The First Green Revolution: Debt Peonage and the Making of the Nitrogen Fertilizer Trade, 1840-1930". *The American Historical Review* 117/4, 1028-1060.
- Rentetzi M. 2008, "Configuring Identities Through Industrial Architecture and Urban Planning: Greek Tobacco Warehouses in Late Nineteenth and Early Twentieth Century". *Science Studies* 21/1, 64-81.
- Tandoğan M. 2011, "Kızıldeniz'in Stratejik Dehlek Adaları ve Osmanlı İdaresindeki Konumu". *Avrasya Etüdleri* 40/2, 259-285.
- Terzi A.T. 2000. *Hazine-i Hassa Nezareti*. Ankara 2000.
- Vizcarra C. 2009, "Guano, Credible Commitments, and Sovereign Debt Repayment in Nineteenth-Century Peru". *The Journal of Economic History* 6/2, 358-387.
- Voss H. 1889, *Peruvian Guano, Published for The Anglo Continental (Late Ohlendorff's) Guano Works*, London.

Elektronik Kaynaklar

<https://americanhistory.si.edu/norie-atlas/guano-trade>

Arşiv Belgeleri

A.DVN.MKL. 30/29. **A.MKT.MHM.** 453/2. **BEO.** 132/9839; 206/15417; 219/16413; 259/19362; 316/23684; 356/26689; 850/63717; 989/74168; 1059/79377; 1795/134615; 1797/134706; 1880/140930; 2192/164344; 3733/279965. **DH.MKT.** 706/44. **HH.d.** 25206. **HR.İD.** 2019/18. **HR.ŞFR.** (3).418-87; 411/61. **HR.TO.** 73/84; 66/33; 445/36; 538/92. **İ.HUS.** 94/16. **İ.ŞD.** 18/778; 26/1195. **MV.**40/26; 77/44. **MVL.** 776/11. **ŞD.** 372/51; 1188/8; 2856/45; 2872/19; 2877/25; 2877/35; 2981/15. **Y.A.RES.** 71/ 22; 121/60. **Y.MTV.** 97/50; 234/31; 255/262; 256/131; 260/143; 267/182. **Y.PRK.HH.** 35/28. **Y.PRK.ASK.** 173/73. **Y.PRK.AZJ.** 26/4.